

Ռուբինա Փիրումեան

Գրականութեան դերը

Հայոց ազգային
ազատագրական
աշխարհը

Մոնթրէալ

Ռուբինա Փիրումեան

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Մոնթրեալ

2003

«ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ»

Ռուբինա Փիրումեան

Հրատարակութիւն՝
Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան
Գանատայի Շրջանային Վարչութեան

*"Le rôle de la littérature dans le mouvement
de libération nationale arménienne"*

Rubina Perroomian

Dépôt légal – 2e trimestre 2003, ISBN 2-921027-04-6

Editeur:
Association culturelle arménienne Hamazkayin du Canada
3401 Olivar-Asselin
Montréal, Québec H4J 1L5
Canada

Tel: (514) 337-7753

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ռուբինա Փիրումեանի «Գրականութեան դերը հայոց ազգային ազատագրական պայքարում» հատորը կը ներկայացնէ Համազգայինի Գանատայի Շրջանային Վարչութեան կողմէ կազմակերպուած վեցերորդ ամառնային հայագիտական դասընթացին դասախօսութիւններու շարքը:

Այս հատորը կը հրատարակուի՝ փառաբանուած դասընթացին ստեղծած խանդավառութենէն, իր մասնագիտական մօտեցումէն եւ իր պատմական ու այժմէական բովանդակութենէն, որ կը հասնի մինչեւ հայոց նորագոյն ազատագրական պայքարը: Մեր փափաքն է որ գրասէրներու լայն հասարակութիւն մը հաղորդակից դառնայ այս շահեկան ուսումնասիրութեան:

Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան Գանատայի Շրջանային Վարչութիւնը իր շնորհակալական խօսքը կ'ուղղէ հեղինակին՝ դոկտ. Ռուբինա Փիրումեանին, որ սիրայօժար եւ ձեռնհասօրէն վարեց 2001 թուականի ամառնային հայագիտական դասընթացը, ընդառաջեց այս հրատարակութեան եւ տրամադրեց բնագիրը, եւ Տանիա Օհանեանին, որ կատարեց բնագրին վերջին սրբագրութիւնները:

Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան
Գանատայի Շրջանային Վարչութիւն

Ռուբինա Փիրումեան

Ռուբինա Փիրումեան ծնած է Թաւրիզ, Իրան: Իր երկրորդական ուսումը ստացած է Թեհրանի մէջ եւ ապա երկրաչափ-նարտարագէտ վկայուած՝ Թեհրանի Համալսարանէն: 1978-ին կը փոխադրուի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր իր ուսումը կը շարունակէ Գալիֆորնիոյ Համալսարանին մէջ, Լոս Անճելըս՝ տիրանալով մագիստրոսի եւ ապա դոկտորայի տիտղոսներուն՝ Միջին-արեւելեան լեզուներու եւ մշակոյթներու ճիւղին մէջ, որպէս մասնագիտութիւն ընտրելով հայ գրականութիւնը:

1989-էն ի վեր կը դասախօսէ հայերէն լեզու, հայ գրականութիւն եւ պատմութիւն Գալիֆորնիոյ համալսարաններէն մէկը: Հրաւիրեալ դասախօս է հայ թէ օտար բեմերէն, ուր հանդէս եկած է հայ գրականութեան, հայոց պատմութեան ու մանաւանդ Մեծ եղեռնին նուիրուած մասնագիտական ելոյթներով: Աշխատակցած է զանազան յանձնախումբերու՝ մշակելու համար դասագրքեր, դաստիարակչական յայտագիրներ, ինչպէս նաեւ մարդկային իրաւանց, Հայ Դատին ու հայկական եղեռնին նուիրուած ծրագիրներ:

Իր հրատարակած գործերէն կարելի է յիշել «Հայ Դատ» դասագրքերու շարքը, 10-րդէն մինչեւ 12-րդ կարգերու համար, «Հայաստանը ՀՅԴ-Պոլշեիկ յարաբերութիւնների ոլորտում», *Literary Responses to Catastrophy: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience*: 1999-ին պարգեւատրուած է Մեսրոպ Մաշտոց շքանշանով՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա.-ի կողմէ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Claude Henri de Saint Simon-ի տեսութիւնից մինչեւ Friedrich Engels եւ György Lucács, որոնք պաշտպանել են յանձնառու գրականութիւնը (Սարքրի առաջադրած *Littérature engagée*-ն), ապա Mallarmé (*littérature déagée* կամ art for art's sake) 1

19-20րդ դարի հայ գրողը գրական-գաղափարախօսական ուղղութիւնների ցանցում 3
Հայ ազատագրական պայքարը ինչն է փնտռել գրականութեան մէջ - ընկերաբանների առաջադրած "reflect" եւ "control" սկզբունքները եւ Melvin J. Vincent-ի տեսութիւնը 6

Պատմագրութիւնը կատարուածն է արձանագրում իսկ գեղարուեստական գրականութիւնը ի վիճակի է կատարելիքը երեւակայութեամբ նախատեսել, բայց նաեւ կատարուածը գեղարուեստական գործի վերածել ու յաւերժացնել 8

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻՒ 1 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ 100

2. ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՑԾԵՐԸ ԱՆՀԱՏ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՄ

Պատրաստում էր հողը հայ ժողովրդի վերագարթնում . . 10

Հայ մտաւորականութիւնը համաշխարհային լուսաւորութեան կենտրոններում եւ զանազան ազդեցութիւնների դաշտում 12

Մովսէս Բաղրամեանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ»,
Շահամիր Շահամիրեանի «Գիրք անուանեալ Որոգայթ
փառաց» եւ Յովսէփ Էմիրի կեանքն ու արկածները
(*The life and Adventures of Joseph Emir, an Armenian*)13

Հայ ժողովրդի զարթոնքը նախաֆայլն էր հայ ֆաղաֆական
մոտի հասունացման, ուրեմն եւ նախաֆայլը՝ ազգային
ազատագրական պայֆարի - Զարթոնքը առաջացնող
գործոններ 19

Զարթոնքի գրականութեան մէջ առկայծող
գաղաֆարախօսութիւնը 29

Հայ ժողովրդի ֆաղաֆական զարթոնքը, որպէս վերջին ֆուլ
վերագարթնումի եւ պատրաստի հող ազատագրական
պայֆարի ծաւալման համար - Նախայեղաֆոխական
շրջանի գաղաֆարախօսութիւնը 30

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻԻ 2 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ 101

3. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐՆ Է ՍԵՐՄԱՆՈՒՄ ՈՒ ԱՅԴ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ԼԾՈՒԱԾ ՀԱՅ ՄԱՐԴՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ ԿԵՐՏՈՒՄ

Զարթոնքի գրականութիւնը հայ ժողովրդի ազատագրական
պայֆարին ի սպաս 35

Արովեանի եւ Րաֆֆու կերտած հերոսները դեռ չծաւալուած
ազատագրական պայֆարի նախատիպերն էին. 48

Զէյթունի ապստամբութիւնը Զարթոնքի շրջանի առաջին
իրական օրինակն է պարզում, ու գրականութիւնը
խնկարկում է այն. 53

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻԻ 3 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ120

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԲՈՆԿՈՒԱԾ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՇՆՁՄԱՆ ԱՂԲԻԻ

Զինեալ պայֆարը բնական յաջորդ ֆուլն էր եւ արդիւնքը հայ
ֆաղաֆական մոտի հասունացման 59

Սիամանթոյի ու Վարուծանի ստեղծագործութիւնները - հայ
ֆաղաֆական-գաղաֆարական գրականութեան ամենից
հոյակապ էջերը 62

«Ազատութեան ճանապարհին», Ահարոնեանի անգին ընծան
հայ ազատագրական պայֆարին. 68

Հայ յեղաֆոխականների յուշերը յաւերժականացնում են
գոնէ մի մասը հայ ազատագրական պայֆարի հոյակապ
դրուագներից, որոնք պատմագրութեան մէջ անհաղորդ
տողեր միայն պիտի մնային 71

Յեղաֆոխական երգեր, ժողովրդական ստեղծագործու-
թիւններ 73

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻԻ 4 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ 127

5. ՀԱՅՈՑ ՆՈՐԱԳՈՑՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՆԵՐՇՆՁՄԱՆ ՆՈՐ ԱՂԲԻԻ

1970-80ականների գինեալ պայֆարով վերընծիւղ-
ւեց յեղաֆոխական գրականութիւնը 83

Ղարաբաղեան ազատամարտը՝ գրական նոր թռիչքների
ներշնչման աղբիւր. 93

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻԻ 5 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ134

1

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒ- ԹԻՒՆ

Claude Henri de Saint Simon-ի տեսությունից մինչև Friedrich Engels եւ György Lukács, որոնք պաշտպանել են յանձնառու գրականությունը (Սարթրի առաջադրած *littérature engagée*-ն), ապա Mallarmé (*littérature déagée* կամ *art for art's sake*)

Գրականության դերը հայ ազատագրական պայքարում. այս սեմինարների շարքի համար նախատեսված նիւթն ինքնին խնդրալարոյց է: Միթէ՞ պիտի գրականությունը դեր ունենայ փառափառական ինչ ու ինչ գաղափարախօսության տարածման մէջ: Նոյնիսկ, միթէ՞ գրականությունը պիտի յարաբերակցուի փառափառականութեանը: Այս հարցադրումը նոր չէ գրականագիտութեան եւ գրաքննադատութեան ասպարէզում: 19-րդ դարի առաջին կէսից սկսած, տեսաբանները վիճել եւ քննադատել են ու գրողները, ի հարկէ անգիտակից, իրենց ներքին մղումին անսալով, հետեւել են այս կամ այն ուղղութեան: Ժամանակի գրականությունը քննարկուել է ըստ այս յղացքների՝ գրականություն՝ որ մի

յստակ ֆաղափական նպատակ է հետապնդում կամ մի ֆաղափական նպատակի ու գաղափարախօսութեան է ծառայում (*tendentious literature, militant, committed, littérature engagée*), կամ գրականութիւն՝ որ ինքնանպատակ է, ինքնաբաւ, ինքն իրեն է ներկայացնում եւ ստեղծագործուած է արուեստի սիրոյն, ուրիշ ոչինչ (*littérature déagée, disengaged literature, autonomous, pure, art for art's sake*):

Առաջին ուղղութեան ամենամեծ պաշտպանները 19-րդ դարի առաջին կէսի ընկերվար տեսաբաններն էին: Claude Henri de Saint Simon-ը հաւատում էր, որ արուեստագէտը, որպէս *avant-garde*, օգտագործելով իր տրամադրութեան տակ գտնուող բոլոր հնարաւոր միջոցները՝ գրականութիւն, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, մարտասանութիւն, պիտի առաջնորդի մարդկութեան յաղթական երթը դէպի սոցիալիզմ (*De l'organisation sociale, 1825*): Երկրորդ ուղղութիւնը, որպէս հակազդեցութիւն եւ բողոք առաջինի դէմ, մալարմէական խիստ ներանձնական բանաստեղծութեան է հակում՝ դա արդէն 19-րդ դարի վերջին ֆառորդին (1880-ականներին): Mallarmé-ն, ինչպէս նաեւ Paul Verlaine-ը եւ ուրիշներ հաւատում էին, որ զգացումները պիտի պատկերներով կամ խորհրդանիշներով ներկայացնել (*symbolism* կամ խորհրդապաշտութիւն) եւ այդ զգացումներին տալ խորհրդաւորութիւն, անորոշութիւն, երկդիմիութիւն: Մալլարմէի կարծիքով բանաստեղծութեան նիւթը պիտի լինի ինքը բանաստեղծութիւնը: Բանաստեղծութիւնը, կամ ընդհանուր առմամբ արուեստի գործը, այլ արժէք չունի եթէ ոչ հենց նրա արժէքը իրրեւ արուեստ:

Երկու հակադիր բեւեռներում գտնուող այս երկու ուղղութիւնների ամենախիստ պաշտպաններն անգամ ընդունել են, որ այդ երկուսի միջեւ յստակ

սահամանագիծ ճշտորոշելը դիւրին չէ: Friedrich Engels-ը եւ György Lukács-ը, գաղափարաբանութեան եւ գրականութեան սերտ կապակցութեան այս մեծ պաշտպանները նոյնիսկ, ընդունում են, որ լաւ գաղափարախօսութիւնը կարող է վատ գրականութիւն ստեղծել եւ հակառակը՝ վատ գաղափարաբանութիւնը՝ լաւ գրականութիւն: Իրականութիւնը այն է, որ երկուստեք ազդեցութիւն կայ ֆաղափականութեան եւ գեղագիտութեան միջեւ, կամ այլ բնութագրումով՝ գաղափարախօսութեան լծուած գրականութեան եւ մաքուր արուեստի միջեւ, քանի որ երկուսն էլ նոյն նպատակն են հետապնդում, եւ դա աշխարհի ու մարդկութեան գեղեցկացումն է, բարեւաւումը:

Ուրեմն գեղարուեստական գրականութիւն եւ ֆաղափական գաղափարախօսութիւն իրարամերժ երեւոյթներ չեն, հակառակը՝ շաղկապուած են, լրացնում ու գեղեցկացնում են իրար:

19-20րդ դարերի հայ գրողը գրական, գաղափարախօսական ուղղութիւնների ցանցում

Վերը բացատրուած ուղղութիւնների բացարձակ հետեւորդներ չկան այլեւս: Բեւեռացուած երկու ուղղութիւններն էլ չափազանցութիւնների գնալով իրենք իրենց սպառել են: Համայնավար ֆարոգչական մեքենային լծուած գրականութիւնը միայն հազուագիւտ արժէքներ ստեղծեց, իսկ համայնավար (պրոլետարական) գրականութեան տեսաբանների առաջադրած սկզբունքները աւերներ գործեցին միջազգային գրականութեան եւ ինչու չէ նաեւ հայաստանեան գրականութեան

անդաստանում: Պարագան նոյնն էր ծայր աստիճանի
ներանձնական եւ բանաստեղծական ֆորմին գերի
դարձած գրականութեան, որի շեշտուած ուղեգիծն էր
դարձել հեռու մնալ որեւէ ֆաղափականութիւնից,
չորդեգրել որեւէ գաղափարախօսութիւն բացի «մաքուր
արուեստի գաղափարախօսութիւն»ից: Զէ՞ որ ասում է,
թէ որեւէ ֆաղափականութեան չհետեւելը, այսինքն՝
ֆաղափական չէզոքութիւնը ինքնին ֆաղափական
դիրքորոշում է. կամ՝ բոլոր գաղափարախօսութիւնները
մերժելը առաջնորդում է մի աւելի վտանգաւոր
գաղափարախօսութեան՝ սուտ գիտակցութեան:

Այնուամենայնիւ, 19-րդ դարի երկրորդ կէտում եւ 20-
րդ դարի սկզբում ստեղծագործող հայ գրողը այդ
գաղափարների բախման միջավայրում էր ապրում,
ծանօթ էր եւրոպային տիրող, եւրոպան շարժող
ֆաղափական ու գրական հոսանքներին, կրում էր
ազդեցութիւնը տիրող գաղափարախօսութիւնների:
Ինչպէ՞ս պիտի թեւարկէր, իր ստեղծագործական միտքը
ի՞նչ շրջագծի մէջ պիտի արտայայտէր: Նուիրեալ
բոլշեւիկ բանաստեղծ Յակոբ Յակոբեանը (1866-1937)
«Ազգայիններին» բանաստեղծութեան մէջ 1916-ին գրում
է՝

*Նման չեմ ես ձեր սիրելի պոետներին,
Ձեր փութերին երգս օտար մի խորթ հնչիւն.
Ես չուզեցայ հանդիմանալ ձեր սրտերին,
Այս առօրեայ մեղկ ու թունոտ մղձաւանջում:*

*Ես երգեցի գործարանի սեւ աշխատանք,
Եւ նարնատուած պողպատ մէջքերն անիւի տակ,
Ստեղծագործ հրաշքները կոշտ ձեռքերի,
Յաղթանակող թափը նրանց վեհ պայքարի:*

Յակոբ Յակոբեանի այս բանաստեղծութիւնը
լաւագոյնս արտայայտում է գրական շեշտուած
ուղղութիւնը՝ արհամարհել ազգայինը, արհամարհել
անձնական զգացումների արտայայտութիւնը՝ սրտի
խօսքը բանաստեղծութեան մէջ, այսինքն՝ այն ինչ որ հայ
ընթերցողը կամ հայ ժողովուրդն է փնտռում
բանաստեղծութեան մէջ, ու նուիրուել սիրած
գաղափարախօսութեան տարածման գործին:

Եղիշէ Զարեմը (1897-1937) ամենից գեղեցիկ
օրինակներն է տուել այսպիսի շեշտուած ֆաղափական
գաղափարախօսութիւնների նուիրուած ստեղծագոր-
ծութիւնների: Լեւինին նուիրուած նրա բանաստեղ-
ծութիւնները արուեստի գողտրիկ նմոյշներ են: 1924թ.
Յունուար 23-ին, Լեւինի մահուան լուրը լսելով,
վշտահար Զարեմը այսպէս է գրում.

*Եւ հիմա
Իլիշը-
Վախճանուած...
Մեռած կամ,
Կամ չկա՞յ...*

*Զէ՛ պրոլետար:
Իլիշը-իմ մէ՛ջ է,
Քո մէ՛ջ է,
Նրա մէ՛ջ է,
Իլիշը-կայ...*

*Կայ-դասակարգը:
Դասակարգը
Պարզե՛լ է Լեւինին, իբրեւ դեւիզ,
Դասակարգը հակադրե՛լ է հին-*

Իր
Լենինին:
Ու կը պարզէ՛ հնին
Լենինիզմ:

Ընդունեցինք, որ գեղարուեստական գրականութիւնը կարող է առնչուել ինչ ու ինչ գաղափարի (առանց չափազանցութիւնների գնալու) բայց եւ չկորցնել իր գեղագիտական արժէքը, այսինքն՝ միջին մամբայ գրական ուղղութիւնների երկու բեւեռների ոլորտում: Բայց, վերադառնալով մեր սեմինարի նիւթին, ինչո՞ւ գեղարուեստական գրականութեան, նոյնիսկ վէպի ու քանաստեղծութեան մէջ փնտռել հայ ազատագրական պայքարի արտացոլքը եւ դեռ աւելին, գեղարուեստական գրականութիւնը համարել դերակատար հայ ազատագրական պայքարի սկզբնաւորման մէջ եւ ընթացում:

Հայ ազատագրական պայքարը ինչո՞ւ փնտռել գրականութեան մէջ - ընկերաքաննների առաջադրած "reflect" եւ "control" սկզբունքները եւ Melvin J. Vincent-ի տեսութիւնը

Իբր եզրակացութիւն մինչ այժմու քննարկումների կարելի է ասել, որ մօտիկ յարաբերութիւն գոյութիւն ունի գրականութեան եւ մարդկային ընկերութեան (society) միջեւ: Ընկերաքանները այս ծիրում "reflect" եւ "control" տեսութիւններն են առաջարկում: Ըստ առաջնի, գեղարուեստական գրականութիւնը հաւաքականութեան կեանքի արտացոլքն է՝ իր հանգոյցներով ու իր

շրջումներով, յեղաշրջումներով: Ըստ երկրորդի, հաւաքականութեան ընկերային կեանքը կարգաւորում ու ձեւաւորում է գրականութեան միջոցով, այսինքն՝ հաւաքականութեան ընթերցած նիւթերով (Society is socially controlled through their reading habits): Եզրակացութիւն՝ գրականութիւնը ի վիճակի է հասարակութեան մէջ ընկերային փոփոխութիւններ ու մինչեւ անգամ յեղաշրջումներ առաջացնել: Այս տեսութեան համաձայն, արուեստագէտը միայն հայելի չի պահում կեանքի առջեւ այլ՝ մոդել: Նոյնիսկ շատ անգամ այդ մոդելները ազգային կերպարներ են կերտում: Նոյնիսկ, չափազանցութեան գնալով՝ գրականութիւնը հասարակութեան կեանքն է ձեւաւորում: Charles Dickens-ի *David Copperfield*-ը կամ Harriet Beecher Stow-ի *Uncle Tom's Cabin*-ը կարողացան յեղաշրջումներ առաջ բերել, դեռ չենք խօսում Jean-Jacques Rousseau-ի կամ Voltaire-ի գաղափարների եւ փրանսիական յեղափոխութեան մասին: Իսկ հայ իրականութեան մէջ, Զարթօնքի գրողների ներդրման հարցին պիտի անդրադառնանք յետոյ:

Ուրեմն, ընդհանրացնելով՝ ասենք, որ մշակոյթը այն ազգերի մօտ, որոնց պատմութիւնը յագեցած է օտար տիրապետութիւնների դէմ մղուած պայքարով, որոնք իրենց զանգուածներով, մտաւորականով, քանաստեղծով ու ռազմիկով տոգորուած են հայրենիքը բռնագրաւող արտաքին թշնամուց ազատագրելու ձգտումով, ամբողջապէս արտայայտութիւնն է հենց այդ ձգտումի, ազատագրութեան այդ պայքարի: Նման մի ճնշուած ժողովրդի գրականութիւնը չի կարող գերծ մնալ այդ պայքարը մարմնաւորող գաղափարաքանութիւնից: Երբ ճնշումը, անարդարութիւնն ու բռնութիւնը անփակտելիօրէն հիւսուած են մի ժողովրդի աոօրեայ

կեանքի հետ, երբ մի ժողովրդի կեանքում անարդարութեան յաղթահարումը դառնում է առօրեայ ձգտում ու փաղափականութիւն, ապա եւ այդ փաղափականութիւնը պիտի ազդի նրա վրայ, պիտի ձեւաւորի նրա մտայնութիւնը, երեւակայական սլացքները, ստեղծագործական կարողութիւնները: Այդպիսի մի պատմութիւն ունի հայ ժողովուրդը:

Պատմագրութիւնը կատարուածն է արձանագրում, իսկ գեղարուեստական գրականութիւնը ի վիճակի է կատարելիքը երեւակայութեամբ նախատեսել, բայց նաեւ կատարուածը գեղարուեստական գործի վերածել ու յաւերժացնել:

Գրականութիւնը ժամանակի շունչն է, ժամանակի, միջավայրի, ու այդ միջավայրում ապրող մարդկային հասարակութեան արտայայտութիւնը: Այդու, ուրեմն, առնչում է պատմագրութեան հետ: Եւ դեռ ւաւելին՝ Bernard De Voto-ն, գրականութեան եւ պատմութեան առնչութիւնների մասին խօսելով, ասել է, թէ գրականութիւնը ընկերային ներուժներից (social energies) է ազդում եւ յանախ լաւագոյն ու երբեմն էլ միակ վայրն է ուր կարելի է այդ ուժերի ներգործումը տեսնել ու ֆննդարկել: Գեղարուեստական գրականութիւնը ամենից հաւաստի ցուցանիշն է կամ հայելին՝ տուեալ հասարակութեան կենցաղի ու պատմութեան, ցուցանիշն է այդ կենցաղի վրայ ներգործող ազդակների կրած փոփոխութեան, ինչպէս նաեւ հասարակութեան

կեանքում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների ազդեցութեան:

Ի յաւելումս այս բոլորի, կայ մի անժխտելի իրողութիւն եւս՝ երբ հարցը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին է վերաբերում: Պատմագրութիւնը հազիւ պիտի կարողանայ տալ ամբողջական պատկերը այն երեւոյթի, որ հայ ժողովրդի սրտից բխեց, դարձաւ զանգուածային, դարձաւ շարժում: Բացի այդ, պատմութիւնը մեծ մասամբ գրում է կատարուածից յետոյ, կատարուածի փաստագրութիւնն է կատարում. մինչ՝ հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ հայ ազատագրական շարժումը նախատեսուեց, հրահրուեց, սատարուեց ու փաշալեւրուեց: Իսկ շարժման վաղորդայնին, հայ գեղարուեստական գրականութիւնը դարձաւ նրա արտացոլիք՝ թէկուզ եթէ դա ւաւելի հիմնուած էր հեղինակի երեւակայութեան վրայ քան պատմագիտական փաստերի: Այդ տեսակ գրականութիւնը ի վիճակի է սերնդից սերունդ փոխանցելու՝ տարուող ու տարուած պայքարի պատկերը, ոգին, էութիւնը: Գրական ֆննդատ եւ ընկերաբան Melvin J. Vincent-ը ասում է, «Վէպն ու թատերգութիւնը կարելի են դարձնում երեւակայական ներթափանցումը մարդկային կերպարի եւ ընկերաբանական երեւոյթի կամ իրադրութեան մէջ: Այս ներթափանցումը, եթէ կատարում է գրական կատարեալ արուեստով, կարելիութիւնն ունի մարդկային կերպարի եւ տուեալ իրադրութեան կամ երեւոյթի մասին ամենամշտնադիւր ու խորը իմացութիւնը մեզ հրամցնելու»:

2

ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅԾԵՐԸ՝ ԱՆՀԱՏ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՄ

Պատրաստում էր հողը հայ ժողովրդի վերա-
գարթումի

17-րդ դարից սկսած արդեն Օսմանեան Կայսրութիւնը վայրէջք էր ապրում: Սուլթանները անկարող էին հսկայ կայսրութիւնը վարել: Պալատի ցոփ ու նեխած կեանքը շարունակելու համար Եւրոպայից առած պարտքերը կուտակում էին: Կայսրութիւնը տնտեսական անկում էր ապրում: Դրութիւնը փրկելու համար Եւրոպական պետութիւնները սկսեցին միջամուխ լինել կայսրութեան ներքին գործերին ու նաեւ օգտուել երկրի հսկայ հնարաւորութիւններից՝ դրամատիրական գործառնութիւններ ու հասութաբեր ձեռնարկութիւններ հիմնելու համար: Եւրոպացիները, մանաւանդ՝ ֆրանսիացիները, իրենց հետ բերին իրենց ֆաղափարքութիւնը, որի հետ շփման մէջ մտան առաջին հերթին կայսրութեան ֆրիստոնեայ տարրերը: Իրականութեան մէջ,

ֆրանսիական գրականութիւնն ու արուեստը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, յատկապէս Պոլսում, տիրող ազդեցութիւն դարձան:

Վերջին հաշուով հենց իրենց շահերը պաշտպանելու նպատակով՝ կայսրութեան ներքին կեանքը կարգաւորելու համար Եւրոպացիները բարենորոգումներ (*Թանգիմաթ*) պարտադրեցին: Կայսերական հրամանագրերով հռչակուած այս բարենորոգումները-*Հաթթը Շերիֆ* (1839) եւ *Հաթթը Հիւմայուն* (1856) - ազատութիւն եւ իրաւական հաւասարութիւն էին խոստանում օսմանեան բոլոր հպատակներին առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան: Գործնականում այս հռչակագրերը մեծ արդիւնք չտուին, բայց, որպէս լաւ ապրելու ու հաւասար ապրելու օրինակներ, շարունակեցին մնալ թէ՛ լուսամիտ օսմանցիների եւ թէ՛ ննչուած փոքրամասնութիւնների մտապատկերում:

Նոյն Եւրոպական ազդեցութիւններին իբրեւ արդիւնք առաջացաւ ֆրիստոնեայ եւ հրեայ վաճառականների ֆաղեհնի (բուրժուայ) դասակարգը, որի հայկական տարրը իր միջոցներով ու Եւրոպական մայրաֆաղափներում ստեղծած իր կապերով պիտի օգնէր լուսաւորութեան տարածմանը, պիտի դառնար Եւրոպական կենցաղի ու աշխարհայեացքի ներմուծման մէկ միջոցը:

Եւրոպական ազդեցութիւնը կարելի է տեսնել Կովկասում եւս, ռուսական տիրապետութեան շրջանում: Ռուսաստանը իր հետ բերեց ո՛չ միայն անձի ապահովութիւն, կարգ ու կանոն, այլեւ մշակոյթ ու ֆաղափարքութիւն եւ ռուսականի խողովակով՝ Եւրոպական ազդեցութիւն:

Հայ մտաւորականութիւնը համաշխարհային
լուսաւորութեան կենտրոններում եւ
զանազան ազդեցութիւնների դաշտում

18-րդ դարի վերջերից սկսած եւ մանաւանդ 19-րդ դարի ընթացքում հայ մտաւորականութիւնը, եւրոպական Զարթօնքի գաղափարները ներծծած, փորձեց տգիտութեան ու խաւարի մէջ ընկղմուած հայ զանգուածներին արթնացնել, ներշնչել նրանց այն գաղափարներով, որոնք եւրոպայէն էին յեղաշրջել ու նոյնիսկ արիւնոտ յեղափոխութիւնների յանգել: Օսմանեան ու պարսկական լծի տակ հայ ժողովուրդը ո'չ միայն իր ազգային գերիշխանութիւնն էր կորցրել, այլեւ իր ուրոյն մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան մէջ յառաջադիմելու եւ համաշխարհային մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան հետ փայլ պահելու հնարաւորութիւնը: Օտարի բռնակալ լուծը գրկել էր նրան ազատ մտածելու, լաւին ձգտելու, իր մարդկային իրաւունքները պաշտպանելու կարողութիւնից: Հայը ստրուկ էր, *ոսյաւ*:

Եւրոպական Զարթօնքի գաղափարները առաջին հերթին տոգորեցին հայ մտաւորականութեանը, այսինքն՝ այն տարրին, որ աշխարհի յառաջադէմ կենտրոնների մէջ առիթ ունէր շփուելու այդ գաղափարների հետ. իսկ այդ գաղափարների ամենախօսուն արտայայտութիւնը 1789-ի եւ 1848-ի ֆրանսիական զոյգ յեղափոխութիւններն էին: Այդ գաղափարները մարդ-քաղաքացու եւ

ազգերի իրաւունքներից եւ ազգութիւնների հաւասարութիւնից էին խօսում՝ թէկուզ որքան էլ թոյլ ու փոքրաթիւ լինէին այդ ազգերը: Եղբայրութիւն, Ազատութիւն, Հաւասարութիւն. սրանք գեղեցիկ նշանախօսքեր չէին միայն, այլ մարդու անհատական ու ազգային կեանքի ընկերային, քաղաքական ու տնտեսական անկախ յառաջադիմութիւնը ապահովող լծակներ: Պէտք էր, որ հայ ժողովուրդը եւս ներշնչուէր ու ապրէր այդ գաղափարներով: Այդ գաղափարները, որքան էլ հարազատ լինէին հայ ժողովրդի պայմաններին, պիտի խմորուէին, մարսուէին ու զարգանային՝ հայու սեփականութիւնը, Հայոց Զարթօնքի Գաղափարաբանութիւնը դառնալու համար:

Մովսէս Բաղրամեանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ», Մահամիր Մահամիրեանի «Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց» եւ Յովսէփ Էմինի կեանքն ու արկածները (*The life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian*)

Մեծ կարեւորութիւն ունի Հնդկաստանի հայ մտաւորականութեան ներդրումը հայ ժողովրդի զարթօնքի գործընթացում, մանաւանդ՝ նախապատրաստական շրջանում: Հնդկաստանում էր, որ հայը առնչուեց անգլիական առաջատար քաղաքակրթութեան, մշակոյթի ու ժողովրդավարական գաղափարների հետ: Յովսէփ Էմինի հայեացքները այդ ազդեցութիւնների տակ էին զարգացել: 1792-ին հրատարակած նրա աշխատութիւնը՝ *The life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian*, հնչեցնում էր այնպիսի գաղափարներ, որոնք հայկական

վերագարքնումի եւ ազատագրական շարժման հիմք պիտի կազմէին: Մարդիկ ծնունդ են հաւասար իրաւունքներով, գրում էր Էմինը, նրանք չեն կարող ստրուկ լինել. օրէնքի առաջ հաւասար են նրանք, ընկերային ինչ դասի էլ պատկանելու լինեն: Էմինի կարծիքով, պիտի տապալուէին այն վարչակարգերը, որոնք բռնութեան վրայ էին հիմնուած: Այս տուեալներից ելնելով, եզրակացնում էր նա, հայի բնական իրաւունքն է ըմբոստութեան դրօշ պարզել, ապստամբել օսմանեան եւ պարսկական բռնապետութեան դէմ ու ձեռք բերել իր ազատութիւնը: Եթէ հայը դա չի անում, որովհետեւ տգէտ է, որովհետեւ ոչխարային հնազանդութիւն են փարոզել նրան: Ուրեմն առաջին հերթին՝ լուսաւորութիւն, ապա՝ պայքար ազատութեան համար: Յովսէփ Էմինի փառաքան ծրագիրները եւ ազգային ազատագրական պայքարի համար ունեցած նրա հեռանկարը եւ թափած ջանքերը, բոլորն էլ իր յուշերում արտայայտուած, հայ փառաքան գրականութեան առաջին դրսեւորումներից էին: Այսօր դա մնում է արժէք այդ իմաստով. բայց յստակ էր որ իր ժամանակում նրա գրականութեան ազդեցութեան դաշտը հնդկահայ գաղութի սահմաններում էր: Եթէ նրա գործը իր ազդեցութիւնը թողեց եւ օրինակ դարձաւ գալիք գործիչների համար, նրա գրականութիւնը իր փարոզական դերը չունեցաւ զանգուածների մէջ:

Մադրասի փայլուն դէմքերից էր նաեւ Մովսէս Բադրամեանը, որ Յովսէփ Էմինին ընկերակցեց Ռուսաստան ու շարունակողը դարձաւ նրա գործի ու գաղափարների: Յովսէփ Էմինի հետ Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը մշակած ու տարիներ նրա հետ աշխատած, ինքն էլ եկաւ այն եզրակացութեան, որ հայը դեռ պատրաստ չէ իր ազատութեան համար պայքարելու:

1772-ին Մադրասում հրատարակած նրա «Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ» աշխատութիւնը արտայայտիչն է նրա գաղափարների: Նա յորդորում է գէնքի դիմել ու անկախ պետականութիւն ստեղծել: Այս աշխատութեամբ նա դարձաւ հիմնադիրը հայ փառաքան գրականութեան:

«Յորդորակ»ը բաղկացած է ութ գլխից, որից առաջին չորսը չափածոյ են եւ յանգաւոր: Բաւական երկար աշխատութիւն է (աշխարհաբար թարգմանութիւնը շուրջ 170 էջ), որ սկսում է մաղթանքներով, շնորհակալութիւններով, աղերսանքով ու յորդորով: Հեղինակը հայ ժողովրդի անցեալի փառքն է յիշում, օրինակներ է բերում հայ հերոսներից, նաեւ Հին Կտակարանից հրէական փառաբանութիւնների օրինակներ է յիշում՝ կարծես հին ու միջին դարերի հայ պատմագիրների ուղեգծին հաւատարիմ մնալու համար: Ապա, նա խրախուսում է հայ ժողովրդին այդ փառքին հետեւել ու ինչ գնով էլ որ լինի ստրկութեան ծանր լուծը թօթափել:

*Եկէ՛ք մենք էլ «ժն անդր» ասենք ու խոյսալաց գնանք
հետեւով մեր հայրերի, նախնիների:
Նրանք էին, որ հայրենիքը յարատեւ իրենց ազգ ու ընտանիքի
համար անհոյս ու անսասան պահպանելու նպատակով՝
Զինավառուած յարձակուեցին եւ մշտապէս վրէժխնդիր
եղան իրենց ոսոխներից. . .*

Բադրամեանը մեծ կարեւորութիւն է ընծայում երիտասարդութեան դաստիարակութեանը եւ դիմում է «ծնողներին»՝ ազատատենչ ոգի սերմանելու հայ աղջիկների ու տղաների մէջ, չկրկնելու նախորդ սերունդների սխալը, որոնք չփորձեցին այդ ոգին փոխանցել եւ սերունդները դաստիարակուեցին համա-կերպուող ու ստրկամիտ: Նա երիտասարդներին փառա-

լերում է մահը գերադասել ստրկութիւնից, քաջաբար մեռնել ու ազգը գերութիւնից փրկել.

Ահա ինչու քաջամարտիկ եւ աննկուն տղամարդիկ նախընտրում են միանգամից զոհուել որպէս նահատակներ Գան ամէն օր հազար անգամ մահը տեսնել թշնամական արհաւիրքից, անել վշտից, Որովհետեւ մտածում են նրանք այսպէս. «Այսօր թէ վաղը բոլորս էլ մեռնելու ենք, ինչպէս որ կարգն է բնական, Ապա, ուրեմն, աւելի լաւ է քաջաբար մէկից մեռնել, քան այսպիսի թշուառութեամբ մի կերպ ապրել»:

Երանի թէ ազգը մեր մի օր խորհէր նահատակի նման զոհուել արիաբար, Գէթ մի անգամ առաջ նետուէր, յանձն առնէր մահը՝ փրկելու համար իրեն գերութիւնից: Թերեւս այդպէս կարողանար այս անսպառ խեղճութիւնը եւ տառապանքը թօթափել, Որ մինչ այսօր չմնար միշտ այսպէս նեղուած անմխիթար եւ ամայի եւ անտերունչ:

Բաղրամեանի այս մտքերը պիտի վերընձիւղուէին Զարթօնքի հայրենասիրական բանաստեղծութեան մէջ եւ Նալբանդեանի «Ամենայն տեղ մահը մի է, մարդ մի անգամ պիտ մեռնի, Բայց երանի որ իւր ազգի ազատութեան կը զոհուի» տողերում իրենց կատարելութեան պիտի հասնէին: Ի հարկէ, Բաղրամեանը չի մոռանում իւրաքանչիւր գլխի վերջում խօսքը Աստծուն ուղղելու, զոհութիւն մատուցելու, կամ աղերսանք կատարելու եւ օգնութիւն հայցելու: «Յորդորակ»ի արձակ գլուխները արդէն հայ ժողովրդի պատմութեան եւ օտարների անարդար եւ բռնակալ տիրապետութեան մասին են, յուզական շեշտով շարադրուած:

Մէկ տարի յետոյ դարձեալ Մաղրասում լոյս տեսաւ Շահամիր Շահամիրեանի «Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց»ը ուր նա պատկերացնում էր Անկախ

Հայաստանի կառոյցն ու սահմանադրութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններով, հիմնուած ժամանակի ամենալուսաւոր, ժողովրդավարական, ազատական գաղափարների վրայ: Նա պաշտպանում էր անջատումը եկեղեցու եւ պետութեան, անջատումը եկեղեցու եւ կրթութեան: Նա առաջարկում էր դպրոցներ բացել ամէն տեղ, հայրենասիրական գրքեր հրատարակել, երիտասարդութեան հայրենասիրութեամբ տոգորել: Ի հարկէ, հարկ է յիշել, որ հենց այդ մտքերի պատճառով Հայոց եկեղեցին նրան իր թշնամին համարեց, բանադրեց նրան ու նրա գրքերի ցրումը արգիլեց:

Գործնական գետնի վրայ, Մաղրասի խումբը յարաբերութեան մէջ էր Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Յովսէփ Արղութեանի, Ղարաբաղի Մելիքների, Էջմիածնի ու Աղուանքի կաթողիկոսների ու Վրաստանի թագաւորի հետ: Նպատակն էր ոռու ցարին շահագրգռել՝ զօրքերը դէպի հարաւ շարժելու, ապա՝ միւս կողմից հայկական ապստամբութիւն կազմակերպել եւ ոռու զօրքի օգնութեամբ Հայաստանը ազատագրել: Այս ծրագիրները, ի հարկէ, անկատար մնացին:

Մաղրասի հայ գաղութին է պատկանում նաեւ հայկական առաջին պարբերաթերթի հրատարակութիւնը: «Ազդարար»ը հրատարակուելու սկսեց 1794-ին Մաղրասում, Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքից եկած Յարութիւն Գե. Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ:

Կալկաթայի հայ կեանքը ծաղկում ապրեց Մաղրասից շատ յետոյ: Կալկաթայում գործունէութիւն ունեցած յիշատակելի անուններից է Մեսրոպ Թաղիադեանը (1803-1857), որ Խաչատուր Աբովեանին ժամանակակից էր ու նրա պէս, հայ նոր սերնդի դաստիարակութեան նուիրուած: Նաեւ իր գրականութեամբ սատարեց լուսաւորութեան տարածման գործին եւ հայ ազգային

ազատագրական պայքարի առաջին երգիչներից եղաւ: Կալկաթայում նրա հրատարակած «Ազգասէր» (1845) եւ «Ազգասէր Արարատեան» (1850) պարբերաթերթերը նրա ֆաղափական, կրթադաստիարակչական ու ընկերային առաջատար հայեացքներն են արտայայտում: «Զարթի՛ր, ո՛վ մարդ, զարթի՛ր ի թմրական ֆնոյ մտաց», գրում է Թադեադեանը հայ մարդու խաւարամտութեան ու ստրկամտութեանը ակնարկելով: Ազատութիւնը Թադեադեանի համար գերագոյն գաղափարն է, ժողովուրդների գերագոյն նպատակը պիտի լինի. «Եւ թէ ազատ օրէնք եւ ազատ կեանք չիցեն նոցա, այնպիսիք ուրեմն համարին ծնեալք ի բանտ եւ մեռանելիք ի բանտի»:

Բայց եւրոպական համալսարաններում ուսանած մի բուն հայ երիտասարդներ, կամ Պոլսի, Թիֆլիսի, Մադրասի ու Կալկաթայի լուսաւոր հայ կենտրոններում Վոլտերի, Մոնթեսքիոյի ու Ռուսոյի գաղափարները իւրացրած մարդիկ ինչպէ՞ս կարող էին յեղաշրջել մի ամբողջ ժողովուրդ: Ճիշտ է, անհատ մտաւորականներ պայքարի մէջ նետուեցին, ֆարոգեցին իրենց գաղափարները ու մղիչ ուժ դարձան իրենց շրջապատում, բայց նպատակադրուած յեղաշրջումը իրականացնելու համար պէտք էր հաւաքական աշխատանք, պէտք էին պայմաններ: Նախ պէտք էր լուսաւորութիւն տարածել, պայքարել տիրող խաւարի, այսինքն՝ անգրագիտութեան ու տգիտութեան դէմ որպէսզի կարելի լինէր ազատական գաղափարներ տարածել: Պէտք էր հողը պատրաստել որպէսզի այդ գաղափարների սերմերը կարողանային անել. իսկ որո՞նք էին այդ ազդակները՝ նախապատրաստութեան գործօնները:

Հայ ժողովրդի զարթօնքը նախաֆայլն էր հայ ֆաղափական մտքի հասունացման, ուրեմն եւ նախաֆայլը՝ ազգային ազատագրական պայքարի - Զարթօնքը առաջացնող գործօններ

Եկեղեցի - Այն խաւար դարերի ընթացքում, երբ հայ ժողովուրդը իր անկախ պետականութիւնը կորցրած օտարի բռնակալ լծի տակ էր ապրում, Հայոց Եկեղեցին միակ հաստատութիւնն էր, որ գոյատեւեց դառնալու համար հայ ժողովրդի ազգային, կրօնական կեանքի միակ խարիսխը՝ պահպանելու ու անկումից փրկելու համար հայ մշակոյթն ու աւանդութիւնը, հայու ազգային գիտակցութիւնը: Հայոց Եկեղեցին ֆրիստոնէական հաւասարութեան, արդարութեան եղբայրութեան գաղափարաբանութիւնը իւրացրած, իր ժողովրդավար կառոյցով օրինակ դարձաւ իր հետեւորդներին ու այդպէս դաստիարակեց նրանց:

Հայոց Եկեղեցու դերը ֆաղափական աւելի մեծ կարեւորութիւն ստացաւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ուր հայ ժողովուրդը ճանաչուեց ո՛չ թէ իբրեւ ազգութիւն, այլ կրօնական փոքրամասնութիւն: Հրեայ եւ յոյն համայնքների պէս, հայերն էլ առանձին *միլլեթ* համարուեցին. իսկ այդ միլլեթների բոլոր հարցերը՝ ֆաղափացիական, հոգեւոր ու կրօնական, դատական եւայլն, նրանց կրօնական պետն էր լուծում, հայերի պարագային՝ Պոլսի Պատրիարքը, որը իր հերթին պատասխանատու էր օսմանեան կառավարութեան ու սուլթանի պաշտօնեան էր համարում:

Օսմանեան Կայսրութիւնում Հայ Եկեղեցու ապրած վերիվայրումներով լի պատմութեան մէջ եղան պատրիարքներ, որոնք ազգային շահերը զոհեցին

անճնական հաշիւներին կամ օսմանեան կառավարութեան պահանջներին: Փոքրամասնութիւններին դէմ գործադրուած մնշումների եւ խտրականութեան մթնոլորտում, այնուամենայնիւ, շատերը կարողացան լաւագոյնս պաշտպանել ազգի շահերը: Բայց պիտի ընդունել, որ Հայոց եկեղեցին էլ որպէս Օսմանեան Կայսրութեան մէկ հաստատութիւնը կրեց ազդեցութիւնը նրա նեխած համակարգի, տուեց նեխած պաշտօնեաներ, որոնք իրենց հերթին կեղեքեցին արդէն կեղեքուած հայ գեղջուկին. տուեց տգէտ հովիւներ, որոնք թուրքի սուրի դէմ հնազանդութիւն փարզեցին. սակայն Յովհաննէս Պատրիարք Բաղիշեցու (Կոլոտ), Յակոբ Պատրիարք Նալեանի, Խրիմեան Հայրիկի (պատրիարք, յետոյ կաթողիկոս), Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի, Մաղափա Պատրիարք Օրմանեանի եւ դեռ ուրիշ ազգանուէր պատրիարքների ձեռքով եկեղեցին նորոգուեց, մտաւ ժողովրդի մէջ ու իր երբեմնի դերը ստանճանց: Հայոց եկեղեցին ստեղծեց դպրոցների ու լուսաւորութեան կենտրոնների այն ցանցը, որի միջոցով հայ ժողովրդի ընկերային, քաղաքական ու մշակութային զարթոնքի գաղափարները պիտի տարածուէին:

17-րդ դարուց սկսած, երբ աւետարանիչները իրենց քարոզչութիւնը սկսեցին Մերձաւոր Արեւելիւմ, Հայոց Առաքելական եկեղեցին կասկածով նայեց մանաւանդ կաթոլիկների գործունէութեանը, դրա մէջ տեսնելով Հայ եկեղեցին թուլացնելու եւ Հոռոմի Պապի հովանու տակ բերելու միտում: Հայոց եկեղեցին պայքարի մէջ մտաւ կաթոլիկների քարոզչական աշխատանքների դէմ: Դա որոշ չափով սպառեց նրա սահմանափակ ուժերը, բայց ունեցաւ նաեւ իր առաւելութիւնը՝ մղեց նրան մրցակցութեան մէջ մտնելու, այսինքն՝ վերանորոգուելու, հայ առաքելական կրօնն ու եկեղեցին ներկայացնող իր

տգէտ սպասաւորների մէջ լուսաւորութիւն տարածելու: Կաթողիկոս Մովսէս Տաթեւացու եւ Կաթողիկոս Խաչատուր Կեսարացու հիմնադրած համալսարանական մակարդակ ունեցող կրօնական դաստիարակութեան կենտրոնները այդ նպատակն էին հետապնդում: Հայոց եկեղեցին աւետարանիչների բացած արդիական դպրոցների օրինակով ինքն էլ դպրոցներ բացեց: Այդ հակամարտութիւնը կաթոլիկների հետ, ի հարկէ, չէր խանգարում հայոց կաթողիկոսների ջանքերին՝ հայ ժողովրդի ազատագրման համար Հոռոմի Պապին դիմելու եւ նրա օժանդակութիւնը հայցելու: 1677-ին Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսը կազմակերպեց հայ ժողովրդի ազատագրման համար Հոռոմի Պապին եւ եւրոպական պետութիւններին դիմելու առաջին փայլը, որ ծանօթ է մեզ Խարայել Օրիի բանագնացութեան նամբով:

17-րդ դարը ուրեմն կարելի է Հայ եկեղեցու դանդաղ վերազարթնումի շրջան համարել թէ՛ իր կադրերի նորոգման եւ թէ՛ հայ ժողովրդի ազատագրման նամբին առած առաջին փայլերի տեսակէտից:

Կաթողիկէ եւ բողոքական (աւետարանական) քարոզչութիւն - 17-րդ դարուց սկսած (1620-ական թուականներից) նախ ֆրանսիական ժեզուիթներն ու դոմինիկանները եւ ապա շատ յետոյ, 1820-ականներին, անգլիական ու ամերիկեան բողոքական քարոզիչները իրենց ֆրիստոնէական քարոզչութիւնը սկսեցին Օսմանեան եւ Պարսից կայսրութիւններում՝ մահմեդականներին դարձի բերելու եւ ֆրիստոնէական եկեղեցուն միացնելու նպատակով: Մահմեդականների մէջ այդ քարոզչութիւնը արդիւնքի չհասաւ, մանաւանդ որ թէ՛ օսմանեան եւ թէ՛ պարսկական կառավարութիւնները մահապատիժ էին սահմանում կրօնը փոխող

ու ֆրիստոնեայ դարձող իւրաքանչիւր մահմեդականի համար:

Այդու, ուրեմն, աւետարանիչները իրենց աշխատանքը կենտրոնացրին արդէն ֆրիստոնեայ հայերի վրայ: Քարոզչական այս աշխատանքը աւելի մեծ յաջողութիւն ունեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ուր շուտով կաթոլիկ եւ բողոքական (աւետարանական) եկեղեցիներին յարած հայերը հսկայ համայնքներ դարձան: 19-րդ դարու սկզբին, եւրոպական պետութիւնների միջամտութեամբ այս համայնքները Բարձր Դռան (մեծ վեզիրի գրասենեակ) կողմից նաւաչուեցին իբրեւ պաշտօնական համայնքներ (*միլլեթ*) եւ աւելացան յոյն, հրեայ եւ հայ միլլեթներին: Այդ միլլեթների կազմութեամբ, Օսմանեան Կայսրութեան հայկական միահամուռ համայնքից բաժանուեց մի շօշափելի հատուած:

Աւետարանիչները իրենց հետ բերեցին նաեւ մշակոյթ ու ֆաղափակրթութիւն: Բացեցին դպրոցներ, հիւանդանոցներ. շրջեցին հայկական գիւղերը ու Քրիստոսի խօսքը տարածելու համար գրագիտութիւն տարածեցին, ազատ ապրելու, լաւ ապրելու ու հաւասարութեան գաղափարներ փարօգեցին, հայ գեղջուկի աչքերը դէպի դրսի աշխարհ բացեցին: Աւետարանական եւ կաթողիկէ համայնքների կազմութեամբ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ թափ առաւ եկեղեցական կրթական գործը: Հիմնուեցին բարձրագոյն դպրոցներ, ինչպէս՝ Ռաբրըթ Քոլեջը Պոլսում, Միջազգային Քոլեջը Իզմիրում (Զմիրոնիա), Եփրատ Քոլեջը Խարբերդում: Այս հաստատութիւնները մեծապէս օգնեցին հայոց լուսաւորութեան գործին:

Հարկ է նշել, որ հենց այս աւետարանիչներն էին, որ հայ փոքրամասնութեան սոսկալի իրավիճակի մասին

առաջին ահազանգը հնչեցրին Եւրոպայում ու շարունակեցին իրենց տեսածներն ու լսածները գրի առնել եւ պատմական արժէք ունեցող իրենց ականատեսի արձանագրութիւնները թողնել, մանաւանդ՝ հայկական կոտորածների ընթացքում:

Միլիթարեաններ - Միլիթար Սերաստացու 1717-ին հիմնադրած եւ Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում կայք հաստատած հայ կաթոլիկ միաբանութիւնը եւս մեծ դեր կատարեց հայ ժողովրդի զարթօնքի գործում: Տարիների ընթացքում, եւրոպայի անկաշկանդ մթնոլորտում աշխատելով, Միլիթարեան միաբանները իրենց ուսումնասիրութիւններով ու հրատարակութիւններով վերակենդանացրին հայոց հնադարեան մշակոյթի արժէքները: Ժամանակի գիտական, փիլիսոփայական առաջադէմ ուղղութիւններին փաշտօնեակ, նոյն մեթոդներով գրի առան հայոց պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը, ուսումնասիրեցին գրաբար լեզուն, գրականութիւնն ու բերականութիւնը: Պատրաստեցին բառարաններ ու հանրագիտարաններ: Պատրաստեցին դասագրքեր՝ հայ նոր սերնդին մայրենի լեզուով կրթելու, նրանց մէջ անցեալի արժէքների գնահատութիւնն արթնացնելու ու ազգային հպարտութիւն ներշնչելու համար: Եւ վերջապէս, նրանք ժամանակի եւրոպական ընկերային ու փիլիսոփայական ուղղութիւնների ու գաղափարների թարգմանը դարձան հայ մտքի համար: Ի հարկէ, քնականաբար, Հոռմի եկեղեցուն հետեւելով, նրանք էլ դէմ գնացին ֆրանսիական յեղափոխութեան բռնած ընթացքին եւ դա Աստծուն հակառակ (աթէիզմ) որակեցին: Այնուամենայնիւ, նրանց նշանակութիւնը հայ մշակոյթի զարգացման քնազաւառում է կայանում: Այս բերումով, մեծ կարեւորութիւն ունեն թէ՛ Վենետիկի

միաբանութիւնը եւ թէ՛ 1807-ից Վիեննա հաստատուած Միֆթարեանների միւս նիւղը:

Միֆթարեանների դերը հայ ժողովրդի լուսաւորման, վերագործումի ու նրա ազգային գիտակցութեան զարգացման տեսակետից աւելի լայն կարող էր լինել եթէ չլիներ նրանց մոլեռանդ հաւատքն ու հաւատարմութիւնը դէպի Կաթողիկէ եկեղեցին, որ մղեց նրանց հաւատալու ու ֆարոգելու, թէ Կաթողիկէ եկեղեցուց դուրս լուսաւորութիւն ու փրկութիւն չկայ:

Պարբերական մամուլ - Զարթոնքի առաջին հանգրուանը լուսաւորութեան տարածումն էր, որով միայն կարելի պիտի լիներ անցնել երկրորդ փուլին՝ զանգուածների մէջ Զարթոնքի գաղափարների տարածման ու նրանց ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական զարգացման:

Գութեմբերգի գիւտից շատ չէր անցել, երբ հայերն էլ սկսեցին օգտուել տպագրական մեքենայի հնարաւորութիւններից: 1512-ին Յակոբ Մեղապարտի ջանքերով Վենետիկում տպագրուեց հայերէն (գրաբար) առաջին գիրքը եւ այնուհետեւ մի քանի գիրք մէկ տարուայ մէջ, բոլորն էլ կրօնական բովանդակութեամբ եւ գրաբար լեզուով: Կարելւոք է յիշել, որ Գութեմբերգի առաջին հրատարակութիւնը լոյս էր տեսել հայերէն առաջին տպագրութիւնից 60 տարի առաջ միայն, 1453-ին:

Վենետիկից յետոյ, տպագրական մեքենաներ հաստատուեցին Պոլսում (1567), Լամբերգում (1616), Նոր Զուղայում (1639), Ամստերդամում (1660), Իզմիրում (1762), Էջմիածնում (1771), Պետերբուրգում (1780), Թիֆլիսում (1824-ին): Մեծ թափով հրատարակուելու սկսեցին գրքեր, նախ մեծ մասամբ կրօնական բովանդակութեամբ, բայց յետոյ նաեւ գրական ու պատմական: Տպագրական այս

առաջին փուլին հետեւեց պարբերական մամուլը, որ աւելի ժողովրդական մակարդակով գիտելիքներ ու գաղափարներ փոխանցելով՝ հայու մտքի յեղաշրջման կարելւոք գործօնը դարձաւ:

Այսպէս, Յարութիւն Քհ. Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ 1794-ին Մադրասում լոյս տեսաւ «Ազդարար»ը, հայկական առաջին պարբերաթերթը եւ նրան յաջորդող բազմաթիւ այլ պարբերաթերթեր իրենց շատ կարելւոք դերն ունեցան լուսաւորութեան տարածման մէջ, պայմարեցին տգիտութեան դէմ, տարածեցին նոր մտքեր, լուրեր աշխարհից, մանաւանդ՝ տուին օրինակներ քաղաքակիրթ ժողովուրդների կեանքից ու մտածելակերպից, տուեցին նմուշներ նրանց գրականութիւնից, զարգացրին հայ ընթերցողի միտքն ու նաշակը, մղեցին նրան մտածելու ու լաւին ձգտելու:

Աշխարհաբարը որպէս միջոց - Դարերի ընթացքում, դպրոցների չգոյութեան ու հայ ժողովրդի աստիճանական յետադիմութեան պատճառով, հայոց գրական լեզուն տեղի տուեց խօսակցական բարբառներին: Իսկ բարբառները գնալով աւելի հեռացան բուն արմատից, զարգացան տեղական պայմանների ազդեցութեամբ եւ իրարուց կտրուած, դարձան նոյնիսկ իրարու անհասկանալի: Միւս կողմից, գրաբարը աւելի քան անհասկանալի ու օտար լեզու էր զանգուածների համար: Նրանով կատարւում էին եկեղեցական ծէսերը, նրանով գրւում էին պաշտօնական ցամաքներն ու այլ գրութիւններ, նրանով բանաստեղծում էին ուսեալ մտաւորականները:

Լուսաւորութիւն տարածելու համար միջոց էր պէտք իսկ գրաբարը այդ միջոցը չէր: Ու միաժամանակ, թէ՛ Կովկասում եւ թէ՛ Արեւմտահայաստանում մտաւորականները սկսեցին զարգացնել խօսակցական

լեզուն՝ Արարատեան բարբառը Արեւելահայաստանում, Պոլսի բարբառը՝ Արեւմտահայ լուսաւորութեան կենտրոններում: Դա պարզ է, որ ընդդիմութեան ու բանավէճերի առիթ տուեց: Շատ էին գրաբարի կողմնակիցները, որոնց համար գրաբարի պէս հարուստ ու շքեղ լեզուն լիքն էր գեղջկական բարբառով խօսելն ու ստեղծագործելը անհասկանալի երեւոյթ էր ու նոյնիսկ՝ յանցանք: Բայց ինչպէս Խաչատուր Աբովեանն էր ասել «Մտածում էի, թէ ո՞ւմ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի հասկանալ: Թէկուզ ոսերէն, եւ ֆռանցուզերէն գրած, թէկուզ գրաբար՝ տասը կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար թէկուզ իմ գրածը, թէկուզ մէկ ֆամու չաղաց»: Եթէ մտաւորականութիւնը ուզում էր զանգուածներին հասնել ու նրան լուսաւորել, նրան հասկանալի լեզուով պիտի արտայայտուէր:

Կրթական հաստատութիւնների ցանցը - ժողովրդի վերածնունդը իրացնելու համար լուսաւորութիւնը պիտի սփռուէր նրա բոլոր խաւերի մէջ, եւ միջոցը դպրոցներն էին՝ ամենայնպէս գիւղից մինչեւ մեծ քաղաքներ: Դա, ի հարկէ, դժուար էր նոյնիսկ կազմակերպուած ու տնտեսական ծրագրաւորումով աշխատող պետութիւնների համար: Բայց այդ մարտահրաւերին եւս առ նակատ գնացին հայ երիտասարդ մտաւորականներն ու առաջատար կղերականները: Ի հարկէ, Կովկասում արդիական իմաստով առաջին դպրոցները հիմնուեցին ցարական կառավարութեան կողմից (օրինակ՝ Թիֆլիսում 1802-ին եւ 1816-ին): Հայերը դպրոցներ ունէին նաեւ Աստրախանում (1810) եւ Նոր Նախիջեւանում (1811): Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը հիմնեց ժառանգաւորացը Էջմիածնում 1813-ին եւ Ներսիսեան ձեմարանը Թիֆլիսում 1823-ին: 1830-ական թուականներին կովկասահայերը ունէին 21 դպրոց. իսկ

1880-ական թուականներին ռուսական կայսրութեան տարածքում գոյութիւն ունէին 330 կրթական հաստատութիւններ. դրանց մէջ էր Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի 1874-ին Էջմիածնում հիմնած Գեորգեան ձեմարանը: Այս դպրոցների շրջանաւարտներից շատերը իրենց ուսումը շարունակեցին Մոսկուայի, Պետերբուրգի, Դորպատի, Հայդելբերգի ու Բեռլինի համալսարաններում: Ուրեմն, կարելի է ասել, որ այս դպրոցները հող պատրաստեցին ռուսական ու եւրոպական մշակոյթներով հարստացած հայ մտաւորական խաւի կազմութեան համար: Իսկ այդ մտաւորականներից մեծ մասը վերադարձան ու լծուեցին գրական, մշակութային, ընկերային ու կրթական աշխատանքի ու հայ ժողովրդի մէջ լուսաւորութեան նոր գաղափարներ տարածեցին:

Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում, 1775-ից Իզմիրում գործում էր Մեսրոպեան դպրոցը, որ 1830-ականներին թափ առաւ ու դարձաւ Իզմիրի հայ մտաւոր կենտրոնը: 1840-ին դարձեալ Իզմիրի մէջ բացուեց Հոփսիսիմեան Աղջկանց Դպրատունը՝ որպէս հայուհիների առաջին դպրոց: Պոլսում գոյութիւն ունէին թաղային դպրոցներ դեռ 1790-ական թուականներից: 1838-ին հիմնուեց Սկիւտարի ձեմարանը, որ պոլսահայ երիտասարդութեան պատրաստութեան կարեւոր կենտրոն դարձաւ: Իսկ բուն Արեւմտահայաստանում դեռ տասնամեակներ յետոյ պիտի հիմնուէին արդիական կրթական հաստատութիւնները, ինչպէս՝ Խրիմեան Հայրիկի հիմնած Վարազայ ժառանգաւորացը 1858-ին եւ Մշոյ Սուրբ Կարապետի ժառանգաւորաց ուսումնարանը 1863-ին: Օսմանեան Կայսրութիւնում հայ զանգուածների մէջ լուսաւորութիւն տարածելու գործում մեծ դեր ստանձնեց *ամիրա* կոչուած հայ հարուստ

դասակարգը, որ իր հսկողութեան տակ էր առել հայ համայնքի ղեկավարութիւնը: Ամիրաները մօտիկ կապեր ունէին օսմանեան կառավարութեան հետ եւ շատ անգամ պաշտօններ էին վարում կառավարական շրջանակներում: Նրանով հանդերձ, որ ամիրաները հայ համայնքի ղեկավարման գործում երբեմն բացասական դեր ունեցան եւ սուլթանի շահերը ազգային շահերից վեր դասեցին, այնուամենայնիւ, նրանց միջոցով բացուած դպրոցները, նրանց հովանաւորութեամբ եւրոպա ուսանած հայ երիտասարդութիւնը դրական ներդրումներ էին հայոց վերագարթման եւ լուսաւորութեան նանայարհին:

1840-50-ական թուականներին, թէ՛ Կովկասում թէ՛ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ թափ ստացաւ թեմական դպրոցների դրութիւնը: Դպրոցների ցանցը աւելի տարածուեց: Սովորաբար իւրաքանչիւր դպրոց ունէր իր փոքրիկ տպարանը, ուր տպագրում էին դասագրքեր նաեւ գեղարուեստական ինքնուրոյն ու թարգմանական գործեր: Մտաւորական սերունդ էր պատրաստում: Տարածում էին լուսաւորութիւնն ու ազատական գաղափարները:

Հայ մտաւորական սերունդ պատրաստելու գործում Կովկասի ու Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններից դուրս մեծ դեր ունեցաւ յատկապէս Մոսկուայի Լազարեան Հեմարանը, որ հիմնուեց 1815-ին: Հեմարանը միայն պարզ կրթական հաստատութիւն չէր, այնտեղ ստեղծուած ազգային ուժեղ միջավայրում ծնունդ առան գաղափարներ, որ պիտի մղէին երիտասարդութեան՝ թողնելու եւրոպական մայրաքաղաքի հանգիստ կեանքն ու հանդիմանալու թրքահայաստան երթալու՝ օսմանեան լծի տակ տառապող թրքահայ բոյրերին ու եղբայրներին օգնելու համար: Այնտեղ պիտի խմորուէին նաեւ

գաղափարները ապագայ ֆաղափական խմբակցութիւնների ու կուսակցութիւնների:

Սփիւտֆի կարեւոր դպրոցների շարքում էին նաեւ Հնդկաստանի Մարդասիրական Հեմարանը, հիմնուած 1821-ին, Սուրբ Սանդուխտ աղջիկների դպրոցը՝ 1846-ին: Իսկ Միսիթարեանների հիմնած դպրոցներից կարեւոր նշանակութիւն ունէին Պաղուայի Սամուէլ Մուրադեանը, հիմնուած 1834-ին եւ Վենետիկի Մուրատ Ռափայէլեանը՝ 1836-ին:

Զարթօնքի գրականութեան մէջ առկայծող գաղափարախօսութիւնը

Զանազան ազդեցութիւններից առաջացած ու մարդկային բնական իրաւունքներից բխած գաղափարները հայ ժողովրդի ընկերային, տնտեսական, ֆաղափական ու մշակութային զարթօնքի ժամանակաշրջանում նրա գրկում խմորուեցին, զարգացան ու յստակօրէն հնչեցին գրական ստեղծագործութիւնների ու հրապարակախօսական յօդուածների մէջ: Ազգային հպարտութիւն, ինքնագիտակցութիւն, հայրենասիրութիւն, տենչանք՝ եղբայրական սիրոյ եւ համերաշխութեան, հաւասարութեան եւ մանաւանդ ազատութեան, ահա գաղափարներ, որոնք հիմը կազմեցին զարթօնքի շրջանում սկզբնաւորուող ֆաղափական վերածնունդի ու դրանից բխած հայ ազատագրական գինեալ պայքարի:

Գարեգին Նժդեհը «Ցեղի ոգու շարժը» գրութեան մէջ այսպէս է գրում. «Մեր ազատագրական շարժման ուժականութիւնը հետեւանք է առաւելապէս խորօրէն

ապրած վիրավորանքի՝ ծնունդ առած մեր ժողովրդի նուաստ ու ողբալի վիճակին: Հայը պայքարի դիմեց երբ սկսեց գիտակցել, թե "էնկատար եմ խոնարհեք, որ զըմէն մարդ մեզ բեռ կը դնէ. էս մա՞րդ է թէ անասուն, իսկի հարց փորձ արող չկայ"»: Նժդեհի այս ձեռնարկումը լուսազոյն մարմնավորում է հայ ազատագրական պայքարը նախապատրաստող շրջանը:

Հայութեան երկու հսկայ կայսրութիւնների մէջ բաժանուած լինելը եւ գոյութիւն ունեցող ընկերային, քաղաքական ու տնտեսական տարբերութիւնները արգելք հանդիսացան արեւելահայ ու արեւմտահայ երկու հատուածների միասին մտածելու, հայ ժողովրդի արդիականացման այդ կարեւոր շրջանի հարցերին մասին միացեալ լուծումի հասնելու կարելիութեան դէմ: Այդ նոյն ազդակները արգիլեցին, կամ գոնէ երկար ժամանակ յետաձգեցին միացեալ հողամաս ստեղծելու գաղափարի զարգացումը նոյնպէս: Յետագայ քաղաքական իրադարձութիւններն էլ չօգնեցին այդ միացմանը:

Հայ ժողովրդի քաղաքական զարթոնքը, որպէս վերջին փուլ վերագարթումի եւ պատրաստի հող ազատագրական պայքարի ծաւալման համար - նախաշեղափոխական շրջանի գաղափարախօսութիւնը

Սան Ստեփանոյի դաշնագրում յստակ դրուած էր հայկական վիլայեթների բարենորոգումների պահանջը: Հայ լուսաւոր խաւը յուսովառ սպասում էր դաշնագրի

գործադրութեանը: Բարենորոգումների իրագործման համար ոռոսների յանձն առած վերահսկումը ոգեւորութիւն ու վստահութիւն էր ներշնչել:

Բեռլինի վեհաժողովում փոխուեց ամէն ինչ: Բարենորոգութիւնները անորոշութեան թողնուեցին: Հայկական պատուիրակութեան առիթ չտրուեց պաշտօնապէս ժողովին ներկայանալու ու իր դատը պաշտպանելու: Պատուիրակութիւնը վերադարձաւ ձեռնու-նայն: Մեծ պետութիւնների անտարբերութիւնից օգտուելով, Սուլթան Աբդուլ Համիդը որոշեց Հայկական Հարցը իր ուզած ձեւով լուծել, այսինքն՝ բռնութեամբ:

Գործնականում անարժէք գոյգ դաշնագրերը մնացին որպէս միջազգային քաղաքական եւ դիւանագիտական աշխարհ մուտք գործած Հայկական Հարցի առաջին փաստաթղթերը, որպէս ապացոյցը Մեծ Պետութիւնների կողմից Հայկական Հարցի նանաչման: Հայ ազատագրական պայքարի պատմութիւնը ցոյց է տալիս այդ երկու դաշնագրերի ու դրանց միջեւ ընկած մի քանի ամիսների իրադարձութիւնների կարեւոր ազդեցութիւնը հայ իրականութեան մէջ: Սա մի երեւոյթ է, որ կարելի է բնութագրել որպէս անկիւնադարձ հայ քաղաքական մտքի զարգացման անդաստանում: Այդ երեւոյթը Խրիմեան Հայրիկի «երկաթէ շերեփ» փոխաբերութեամբ է արտայայտուում: Իսկ դրա միտք բանին՝ առանց զինեալ պայքարի, առանց արիւնի ազատութիւն չի գնուում:

Եւրոպական պետութիւնների բարի կամեցողութեան ու արդար դատողութեան վրայ յոյս կապած հայի համար պարզուեց մի այլ ուսուցանող իրողութիւն՝ դիւանագիտական խաղերը բարոյականութիւն չեն նանաչում, եւ որ աւելի կարեւոր է՝ որեւէ դատի արդար բնոյթը անպայման չի երաշխաւորում այդ դատի արդար լուծումը: Այս երեւոյթը նաեւ ցուցանիշն է ազգային

ազատագրական պայքարի մէջ անցման մի շրջանի՝
ֆարոգչութիւնից մինչեւ գինեալ պայքար: Շրջանը կարելի
է նախայեղափոխական կոչել:

Բարեկորդութեան ծրագիրը ձախողութեան էր
մատնուել. իսկ եւրոպական պետութիւնների միջա-
մտութեան վրայ յոյս դնելը անմտութիւն էր: Միւս կողմից
լուսաւորութեան տարածումը առաջ էր բերել մի լայն
խաւ, որ գիտակից տիրող իրավիճակին, մտահոգուած
հայ ժողովրդի ապագայով եւ մանաւանդ Զարթօնքի
գրականութեան տարածած գաղափարների ազդե-
ցութեան տակ, ելքի նամբաներ էր խորհում:
Կազմակերպութիւններ ու խմբակներ էին ստեղծում:
Երիտասարդութիւնը «Ազատութիւն կամ Մահ» նշանա-
բանով երդում էր հայ ժողովրդի ազատութեան գործին
նուիրուել: Կոչ էր արւում կոռւի նամբով պաշտպանել
թուրքի ու փուրդի շարունակական հալածանքներին,
թալանին ու կոտորածին ենթակայ հայ
ազգաբնակչութեանը:

Արեւմտահայաստանից լսուող սոսկալի լուրերը,
հալածանքի, թալանի ու սպանդի տխուր պատմութիւն-
ները բորբոքում էին նաեւ Ռուսաստանի ու Կովկասի
համեմատաբար աւելի ազատ պայմաններում ապրող
հայերի սրտերը եւ մանաւանդ ոգեւորում երիտասար-
դութեանը գործի անցնել: Ներսէս Վարժապետեանն ու
Խրիմեան Հայրիկը իրենց պատրիարքութեան աթոռից
փաշայերում էին արեւելահայութեան՝ թուրքի լծի տակ
տառապող իրենց բոյրերի ու եղբայրների ազատագրման
մասին միջոց խորհելու: Ու «Դէպի Երկիր» նշանախօսով
ծնունդ էին առնում խմբակցութիւններ, որ իրենց՝
արեւելահայերի մէջ լուսաւորութիւն տարածելու
ազգային գիտակցութիւն արթնացնելու հետ եւ աւելին,
նպատակադրում էին արեւմտահայութեան ազատագ-

րումը, նրանց զինումը՝ ինքնապաշտպանութեան
նպատակով:

Մոսկուայում եւ Պետերգորգում աւելի բարե-
նպաստ հող կար յեղափոխական գաղափարների
տարածման համար: Ռուս երիտասարդութեան մէջ
զարգացող ընկերվարական հոսանքները հայ
ուսանողութեան վրայ էլ էին ազդում:

19-րդ դարի երրորդ քառորդում, Զարթօնքի ստեղծած
լուսաւորութեան մթնոլորտում զարգացող հայ
ֆաղափական միտքը իր դրսեւորումն ունեցաւ նախ
մամուլի էջերում որ աւելի կարեւոր է, կազմուած
խմբակցութիւնների որդեգրած նպատակների մէջ: Այդ
շրջանի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ հայ
ֆաղափական միտքը չի ձգտել ստեղծելու ազատ ու
անկախ հայրենիք: Զի պատկերացրել նոյնպէս
Արեւմտահայաստանի գրաւումը եւ կցումը ցարական
Ռուսաստանին՝ յստակօրէն տեսնելով, որ նման պարա-
գայում ցարական կառավարութիւնը Արեւմտահայաս-
տանում եւս կը պարտադրի ռուսականացման իր
ֆաղափականութիւնը՝ ինչպէս կատարում էր Կովկասում:
Մի բան էլ որ արդէն յստակ էր այդ շրջանում
Ռուսաստանը կողմնակից չէր Արեւմտահայաստանի
հողերի վրայ անկախ Հայաստանի ստեղծումին, քանի որ
դա պիտի հրահրէր Կովկասի ժողովուրդներին՝ իրենք
եւս առնուազն ինքնիշխանութեան ձգտելու:

Ահա այս համոզումներից ելնելով, ֆաղափական
խմբակցութիւնները թէ՛ Օսմանեան Կայսրութեան
տարածումը, թէ՛ Ռուսաստանում եւ այլուր, ձգտում էին
բռնակալ վարչակարգերի ներքոյ տառապող հայ մարդու
եւ ազգային գիտակցութիւնն ու արժանապատուութիւնը
բարձրացնել, մշակոյթը զարգացնել, կենցաղը բարելաւել,
պահել ու ձուլումից պաշտպանել նրա լեզուն ու

ազգային պատկանելիությունը, պաշտպանել նրա
տարրական իրաւունքները, ինչքն ու պատիւը:

3

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԻ
ԳԱՂԱՓԱՐՆ Է
ՍԵՐՄԱՆՈՒՄ ՈՒ
ԱՅԴ ՊԱՅՔԱՐԻՆ
ԼԾՈՒԱԾ ՀԱՅ
ՄԱՐԴՈՒ
ԿԵՐՊԱՐԸ ԿԵՐՏՈՒՄ

Զարթոնքի գրականությունը՝ հայ ժողովրդի
ազատագրական պայքարին ի սպաս

18-րդ դարի գրականության մէջ շատ ենք հանդիպում
հային ազգային հպարտութիւն ներշնչող, նրա ազգային
արժանապատւութեան ոգին բարձրացնող ու

հայրենասիրութիւնը քաջալերող թեմաների: Խօսեցինք Մովսէս Բաղրամեանի, Շմաւոն Շմաւոնեանի եւ ընդհանրապէս հնդկահայ գաղութի մէջ ստեղծուած գրականութեան մասին: Պակաս չեն Յովհան Վանանդեցու (1772-1841) բանաստեղծութիւնները. օրինակ՝

*Զաւակ ես քաջաց, մի՛ շիջցի ի քեզ ոգին նախահարց,
Զարմ ես վեհագանց, յարեա՛ց ի նոսա յօրանալ ՚ի վարձ,
Քանզի գի՞նչ օգուտ ունիլ ըզնախնիս ի մեծ դիւցազանց,
Եւ նուաստանալ անտոհմից գործովք ի կարգ վատ
արանց:*

Վանանդեցու «Մայր Հայաստան, երկիր դրախտավայր» բանաստեղծութիւնը մինչեւ հիմա էլ երգչախմբերի կատարումներում ոգեւորող եւ ծափեր խլող երգերից է: Այս բանաստեղծութիւնը համակ գովեստ է հայրենիքի հրաշալի բնաշխարհի ու հրաւեր՝ նոր սիրանքներով հայրենի երկիրը ազատելու համար պայքարի դաշտ մտնելու.

*Ի վեհ անունդ սիրտ իմ ո՛հ յոյժ
Ոգեւորի ի նոր խրախոյս,
Եւ անձկայրեաց ի քեզ յուսամ՝
Ի քեզ, ի քեզ, յոյս իմ միայն,
Հայաստան, Հայաստան, Հայաստան:*

19-րդ դարի երկրորդ կէսում հայ ժողովուրդի լուսաւոր խաւը ընկերային ու քաղաքական գարթօնք էր ապրում արդէն: Հայ մտաւորականութիւնը աշխատում էր իր ոգեշունչ գրականութեամբ շարժել ժողովրդին, նրա մէջ արթնացնել ինքնագիտակցութիւն, ներշնչել ազգային հպարտութիւն. իսկ սրանց աղբիւրը պիտի լինէր հայ ժողովրդի անցեալը, նրա հայրենիքի հերոսական

պատմութիւնը, նրա մշակութային յաւիտենական արժէքները:

Շատ բան կար փոխուելիք հայ ժողովրդի կեանքի մէջ, սկսած Պարսկաստանի ու Թրքահայաստանի յետադէմ գիւղերից ու քաղաքներից, ուր բէկերի, աղաների ու խաների մշտական բռնատիրութեան ննշումների ու սպառնալիքների տակ, հայը կորցրել էր իր ամենատարրական մարդկային իրաւունքները ու ազգային արժանապատւութիւնը: Մի հսկայ ուժ էր պէտք գլուխ հանելու ընկերային, քաղաքական ու մշակութային յեղաշրջումը, եւ այդ դժուարին պարտականութիւնը ծանրացած էր մի հոյլ հայ մտաւորականութեան վրայ: Գրիգոր Օտեան, Մկրտիչ Պէշկէպաշեան, Խրիմեան Հայրիկ, Ծերենց, Խաչատուր Աբովեան, Ստեփանոս Նազարեան, Ղեւոնդ Ալիշան, Միքայէլ Նալբանդեան, Բաֆֆի . . . ահա փաղանգը երդուեալ այդ գերմարդկանց:

Միքայէլ Նալբանդեանը (1829-1866) կարեւորագոյներից է այս փաղանգի մէջ: Նալբանդեանը Մոսկուայում միաժամանակ համալսարանի ուսանող էր, Լազարեան նեմարանի ուսուցիչ եւ «Հիւսիսափայլ» թերթի աշխատակից: Թէ՛ «Հիւսիսափայլ»-ի էջերից եւ թէ՛ իր հրատարակութիւնների ընդմիջից, ինչպէս «Երկրագործութիւնը իբրեւ ուղիղ նախապահ» աշխատութիւնը, Նալբանդեանը շեշտում էր պարզ ժողովրդի կարեւորութիւնը: Նա պայքարում էր, որ հայ ժողովուրդը Պոլսոյ միջոցով (Հայոց Եկեղեցու ներքին կեանքին վերաբերող 1836-ին ցարի կողմից հռչակուած կանոնագիրը) սահմանուած կրօնական համայնքը չլինէր, այլ ազգայնականութեան սկզբունքներով հիմնուած հաւաքականութիւն: Ըստ Նալբանդեանի հողագործութեան վրայ հիմնուած ընկերատնտեսական դրութիւնը կարող էր հիմք ծառայել ազգայնականութեան

ամրացման ու ծաղկումին: Նրա ազատաշունչ
բանաստեղծութիւնները իր ժամանակի հայ
երիտասարդութեան ներշնչման աղբիւրն էին ու նրանց
դէպի գործ մղողը: Նա իր գործունէութեան եւ
արտայայտած գաղափարների պատճառով ցարական
կառավարութեան թշնամի համարուեց եւ ձերբակալուեց:
1862-65 մնաց բանտում, ուր հիւանդացաւ թոֆախտով.
Նրան բանտից հանեցին եւ աֆտրեցին: Մէկ տարի յետոյ
մեռաւ աֆտրում:

Ազատութեան տենչը մեծ է Նալբանդեանի հոգում: Նա
ազատութեան է ձգտել դեռ մանկութիւնից եւ այդ
ձգտումը արտայայտում է իր բանաստեղծութիւններում,
բայց միեւնոյն ժամանակ նաեւ ազատութեան
գաղափարը հայ ժողովրդի ստրկամտութեան եւ
ազատագուրկ իրավիճակին հակադրելով, կարծես
փառալերում է հայ սերունդներին հենց մանկութիւնից
զգացնել նրանց ապրած իրողութիւնը եւ նրանց մէջ
ազատութեան գաղափարը սերմանել: «Մանկութեան
օրեր» բանաստեղծութեան մէջ յստակօրէն հնչում է
ազատութեան երգչի գաղափարները, նրա ստանձնած
դերը՝ բանաստեղծութեան նամբով, Ապոլլոնի ֆնարով,
օտարի լծի տակ ստրուկ դարձած, գերութեան
շղթաներով կապկապուած հայ ժողովրդի վիշտը լալու:
Բայց ֆնարերգութիւնը նեղ է թւում Նալբանդեանին:
Բողոք ու պայքար է նրա նպատակը, պայքար խաւարի
դէմ, բողոք բռնատիրութեան դէմ ու գովք ազատութեան՝
թէկուզ դա խոտոր հնչի ֆնարական բանաստեղծութեան
ոգուն.

*Մանկութեան օրեր, երազի նման,
Անցա՛մ գնացի՛ք, այլ չէ՛ք դառնալու.
Ո՛հ դու՛ք երջանիկ, ո՛հ անհոգ օրեր,
Ընդունակ միայն ուրախացնելու:*

*Գիտակցութիւնը յաջորդեց սորան.
Ազգի վիճակը ծանրացաւ սրտիս. . .
Ապոլլոն տուեց ինձ իւր ֆնարը,
Որպէս փարատիչ տրտում ցաւերիս:*

*Աւաղ այդ ֆնարը իմ ձեռքում հնչեց
Նոյնպէս լալագին, նոյնպէս վշտահար,
Ինչպէս իմ սիրտն էր, իմ զգացմունքը.
Ուրախացուցիչ չգտայ մի լար:*

*Ես այն ժամանակ միայն զգացի,
Որ այդ ցաւերից ազատուելու չեմ,
Որչափ իմ ազգս կը մնայ ստրուկ
Օտարների ձեռք, անխօս, տխրադէմ:*

*Գերութեան շղթան ինձ զգալի չէր,
Եւ ոչ բռնութեան անգութ ճանկերը.
Ձեզանից յետոյ ծանրացան նո՛հ,
Ո՛հ, անիծում եմ ես այս օրերը:*

*Լո՛ւռ կաց դու, ֆնար, այլ մի՛ հնչիր ինձ,
Ապոլլոն, յե՛տ առ դարձեալ դու նորան,
Տո՛ւր մի այլ մարդու, որ ընդունակ է
Ձոհ բերել կեանքը սիրած աղջկան:*

*Ես պիտի դուրս գամ դէպի հրապարակ
Առանց ֆնարի ազատ խօսքերով.
Ես պիտի գոչեմ, պիտի բողոքեմ,
Խաւարի ընդդէմ պատերազմելով:*

Ներկայ օրերում՝ այլ ի՛նչ սեւ քնար,
Սուր է հարկաւոր կտրինի ձեռքին:
Արի՛ւն ու կրա՛կ թշնամու վերայ,
Այս պիտի լինի խորհուրդ մեր կեանքին:

.....

«Երգ Ազատութեան» բանաստեղծութեան մէջ Նալբանդեանը դարձեալ մանկութիւնից ազատութեան ձգտումն ունի: Զափագանցուած, հիփերբոլիֆ պատկերներով տալիս է այդ ձգտումը, նոյնիսկ՝ «ազատութիւն» բառը մանկան թոթով լեզուի մէջ դնելով: Եւ բանաստեղծը մանկութիւնից փարում է ազատութեան գաղափարին՝ գիտակցելով հանդերձ, որ այդ գաղափարի իրագործումը դիւրին չէ, զոհեր է պահանջում ու այդ գաղափարին նուիրուողին տանջանք ու տառապանք է սպասում:

Ազատն Աստուած այն օրից,
Երբ հանեցաւ շունչ փչել,
Իմ հողանիւթ շինուածքին
Կենդանութիւն պարգեւել,
Ես անբարբառ մի մանուկ՝
Երկու ձեռքս պարզեցի
Եւ իմ անզօր թեւերով
Ազատութիւն գրկեցի:

.....

Թոթով լեզուիս մինչ կապեր
Արձակուեցան, բացուեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ձայնից
Խնդացին ու քերկրեցան,
Նախկին խօսքն որ ասեցի՝

Զէր հայր, կամ մայր, կամ այլ ինչ՝
Ազատութի՛ւն, դուրս թռաւ
Իմ մանկական քերանից:

«Ազատութիւն», ինձ կրկնեց
Ճակատագիրն վերելից:
«Ազատութեա՛ն դու գիտնուր
Կամիս գրուիլ այս օրից:
Ո՛հ փշոտ է նաւապարհը.
Քեզ շատ փորձանք կը սպասէ.
Ազատութիւն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է»:

—Ազատութիւն,— գոչեցի,—
Թող որոտայ իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դաւ դնէ թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչեւ անարգ մահու սիւն
Պիտի գոռամ, պիտի՝ կրկնեմ
Անդադար՝ Ազատութիւն:

Յայտնի է նրա «Մեր հայրենիք» բանաստեղծութիւնը, որ արդէն գիտէք, մեր ազատագրական պայքարի օրհներգը դարձաւ ու Հայաստանի անկախութեան ստեղծումով 1919-ին պաշտօնապէս նախագահեց իբրեւ հանրապետութեան հիմն: «Մեր հայրենիք»ը որոշ փոփոխութիւններով, իբրեւ այսօրուայ Հայաստանի անկախ հանրապետութեան օրհներգ ընդունուեց: «Մեր հայրենիք»ը, ի հարկէ, առաջին մի քանի տներն է մի երկար բանաստեղծութեան, որ «Խալաթի աղջկայ երգ» վերնագիրն է կրում եւ բանաստեղծը դա ձօնել է իտալական ազատագրական պայքարին ու Գարիբալդիի սիրանքներին: Կայ նաեւ այն ենթադրութիւնը, թէ

Նալրանդեանը իր այդքան ուժեղ հայրենասիրական գործին ու զէմֆի դիմելու կոչին այս օտար տարագն է հազցրել՝ գրաֆնությունից խուսափելու համար: Յամենայն դեպս, բանաստեղծությունը սկսում է աղջկայ երգով: Նա իր հիւսած Խտալիայի դրօշը եղբորն է նուիրում ու նրան հայրենիքի ազատութեան պայքարի դաշտ է նամբում: Բանաստեղծութեան վերջում, Նալրանդեանը Խտալիայի եւ իտալացի ժողովրդի իրավիճակը համեմատում է հայ ժողովրդի ու Հայաստանի հետ ու մէջտեղ է փառում մի կարեւոր հարց՝ հայ կինը պատրաստ չէ, իր զարգացումով, իր գիտակցութեամբ չի համեմատում իտալացի աղջկայ հետ եւ առանց հայ կնոջ մասնակցութեան պայքարը լիակատար չի կարող լինել:

*«Մեր հայրենիք, թշուառ անտէր,
Մեր թշնամեաց ոտնակոխ,
Իւր որդիքը արդ կանչում է,
Հանել իւր վրէժ, քէն ու ոխ»:*

*«Մեր հայրենիք շղթաներով
այսֆան տարի կապկապուած,
Իւր ֆաջ որդոց սուրբ արիւնով
Պիտի լինի ազատուած»:*

*«Ահա՛, եղբայր, քեզ մի դրօշ,
Որ իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես բուն չեղայ,
Արտասուքով լուացի»:*

*«Նայիր նրան երեք գոյնով՝
Նուիրական մեր նշան,
Թո՛ղ փողփողի թշնամու դէմ,
Թո՛ղ կործանուի Աւստրիան»:*

.....

*«Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի.
Բայց երանի՛, որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի»:*

*«Գնա՛, եղբայր, Աստուած քեզ յոյս,
Ազգի սէրը ֆաջալեր,
Գնա՛, թէեւ չեմ կարող գալ,
Բայց իմ հոգին քեզ ընկեր»:*

*Գնա՛ մեռիր դու ֆաջի պէս,
Թող չը տեսնէ թշնամին
Քո թիկունքը, թող նա չասէ,
Թէ վատ է իտալացին»:*

.....

*— Քո՛ւրիկ, կանչեց ֆաջ պատանին,
Մնա՛ս քարեաւ, սիրական,
Այս դրօշակին պիտի նայի
Ամբողջ բանակ Խտալիան:*

.....

*Ո՛հ, իմ սիրտը կտրատում է,
Տեսնելով այսպիսի սէր
Դէպի թշուառ մի հայրենիք,
Որ ոտնակոխ եղած էր:*

*Սորա կէսը, կէսի կէսը
Գէթ երեւէր մեր ազգում.
Բայց մեր կանայք... ո՛ւր եղիշէ,
Ուր մեր «տիկնայք փափկասունք»:*

*Ո՛հ... արտասուք ինձ խեղդում եմ,
Այլ չեմ կարող քան խօսել.*

*Զէ... թշուառ չէ Իտալիան,
եթէ կանայք այսպէս են:*

Նալբանդեանի գաղափարները գուգորդում են «Հիւսիսափայլ»ի խմբագիր, յառաջդիմական գործիչ Ստեփանոս Նազարեանցի (1812-1879) գաղափարների հետ:

Այս փաղանգի մէջ պիտի յիշել նաեւ Ռաֆայէլ Պատկանեանին (1830-1892) դարձեալ իր ոգեշունչ բանաստեղծութիւններով, որոնք մարմնացնում են Զարթօնքի մտաւորականութեան իդէներն ու մտահոգութիւնները: Յատկանշական է նրա «Վարդան Մամիկոնեանի երգը», ուր բանաստեղծը իրականութեան մէջ իր ժամանակի հայութեան վիճակն ու ձգտումներն է նկարագրում՝ բայց 5-րդ դարի հերոս, պարսիկ Յազկերտի հսկայ բանակի դէմ փոքրաթիւ զօրով առնակատումի դուրս եկած, Վարդան Մամիկոնեանի խօսքերով: Պատկանեանը միանգամայն անտեսելով հայ դասական պատմագրութեան մեկնաբանութիւնը, Աւարայրի նակատամարտը համարում է, ո՛չ միայն ֆրիստոնէութեան սիրոյն տարուած պայքար, այլեւ շեշտում է այդ պայքարի քաղաքական դրդապատճառները: Հակառակ Եղիշէի տուած նահատակութեան մեկնաբանութեան՝ անմահութեան արժանանալ Քրիստոսի սիրոյն զոհուելով, Պատկանեանը հայրենիքի ազատութեան նամբին զոհուողին է անմահացնում:

*Հիմի է՞լ լոենք եղբարք, հիմի է՞լ,
երբ մեր թշնամին իր սուրն է դրքել,
իւր օրհասական սուրը մեր կրծքին,
Ականջ չի դնում մեր լաց ու կոծին,
Ասացէ՛ք, եղբարք Հայեր, ի՞նչ անենք,
Հիմի է՞լ լոենք:*

*Հիմի է՞լ լոենք, երբ մեր թշնամին
Դաւով, հրապուրով տիրեց մեր երկրին,
Զնջեց մեր երկրից Հայկայ անունը,
Հիմից կործանեց Թորգոմայ տունը.
Խլեց մեզանից թագ, եւ խօսք, եւ զէնք,
Հիմի է՞լ լոենք:*

*Հիմի է՞լ լոենք, երբ մեր թշնամին
Խրլեց մեր սուրը՝ պաշտպան մեր անձին,
Մըշակի ձեռքիցն էլ խփել խրլեց,
Այդ սուր ու խփից մեր շղթան կրոնեց,
Վա՛յ մեզ, շղթայով կապած գերի ենք,
Հիմի է՞լ լոենք:*

.....
*Հիմի է՞լ լոենք, մարդիկ ի՞նչ կասեն,
երբ մեր տեղ քարինք, ապառաժ խօսեն,
Զե՞ն ասիլ, որ հայք արժանի էին
Այս ստորկական անարգ վիճակին,
Մեր սուրը քաջ նախնեաց գործերը գիտենք,
Մինչեւ ե՞րբ լոենք:*

*Թո՛ղ լրո՛ւ մունջը, անդամալոյծը,
կամ՝ որոց քաղցը է թըշնամու լուծը,
Բայց մենք, որ ունենք հոգի ու սիրտ քաջ,
Ե՛կ անվախ ելնենք թըշնամու առաջ,
Գոնէ մեր փառքը մահով յետ խրլենք
Ու այնպէս լոենք:*

Զարթօնքի գրականութեան մէջ կարելի տեղ ունեն
օրօրոցի երգերը, որոնց միջոցով բանաստեղծը
քաջալերում է հայ մայրերին ազատութեան տենչով
դաստիարակել զաւակներին, նրանց ներշնչել ազգային
գիտակցութիւն, հպարտութիւն եւ հայ ժողովրդի

տառապանքը փարատելու, անցեալի փառքը վերականգնելու վնասկանութիւն: Ռափայէլ Պատկանեանը լաւագոյն նմոյշներն է տուել օրօրոցային բանաստեղծութիւններին: «Աղասու մօր երգը» բանաստեղծութեան մէջ, Պատկանեանի նկարագրած մայրը իր գաւակին անուշ երգերով բուն չի դնում այլ նրան պատմում է հայու տխուր իրավիճակի մասին ու հրահրում որդուն զէնք առնելու եւ հայրենիքի ազատութեան պայքարի մէջ նետուելու:

*Զարթի՛ր մանուկ իմ նագելի, բա՛ց այդ պայծառ աչերը,
Թերթերունքէդ փունը թօթուէ՛, գիրկը հանգի՛ր բու մօրը,
Բաւ քեզ որքան քարի հրեշտակք հեքեաք ասին երագում,
Այժմ՝ արի՛ քեզ այն պատմեմ, ինչ պիտ տեսնես
աշխարհում:*

*Զարթի՛ր, որդեակ, քանի՞ քընես,
Բա՛ց աչքերդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրըդ իւր քաղդ, փառքը,
Կեանք ու արեւն է տեսնում:*

*Դուն կը մեծնաս, քոյ կը քաշես, չիմար քոյիդ ես դուրքան,
Քեզ ուժ կը տան Մասսի քաջքը, որ դու լինիս քաջ
Վարդան:*

*Իմ մատներով մի ոսկեթել մէջքիդ գօտի եմ կարել,
Դօտիիցդ թուր կը կապեմ, այն էլ ինքս եմ սըրել:*

*Զարթի՛ր, որդեակ, քանի՞ քընես,
Բա՛ց աչքերդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրըդ իւր քաղդ, փառքը,
Կեանք ու արեւն է տեսնում:*

*Մեր քակումը ձի է կայնած, քեզ է մընում անհամբեր,
Զարթի՛ր, որդեակ, քանի՞ քընես, ա՛ն քո թուրը
մահաքեր,
Քու հայ ազգը հեծեծում է ձեռքը, ոտքը շղթայած,*

*Քու եղբարքը գերութեան մէջ... քա՛ջ, միայն դո՛ւ ես
քնած.....*

Նոյն ոգին է արտայայտում, ազգի նոյն ցաւերը, սուլթանի չար լուծը թօթափելու իղձը, Պատկանեանի նկարագրած մայրը «Վանեցի մօր երգը» օրօրոցային երգում: Մայրը որդուն դէպի պայքար է մղում՝ «Ըստրուկ զընա՛ արեան դաշտը, վերադարձի՛ր ազատուած...» պատգամով: Բանաստեղծի այս ժանրի բանաստեղծութիւնների մէջ գեղեցիկ է «Օրօրոցի երգ»ը: Մայրը այս անգամ բուն է դնում որդուն եւ կանչում է թոչուններին՝ նրա համար անուշ երգեր երգելու: Իւրաքանչիւր թոչուն մի կոչում կամ մի իրավիճակ է ներկայացնում. սոխակը՝ տիրացու, արեղաձագը՝ արեղայ, տատրակը՝ սըգաւոր, կաչաղակը՝ սովդագար: Սրանց երգերով որդին չի հանդարտում, այդ կոչումներից ոչ մէկը իր սրտին չի խօսում: Բայց երբ գալիս է «քաջասիրտ քազէն», որդին լուում է ու ռազմի երգերով բուն մտնում:

Զարթօնքի սերնդին պատկանող Մկրտիչ Խրիմեանը (1820-1907) կամ Հայոց Հայրիկը իր «Արծուի Վասպուրականի» պարբերաթերթով ու իր «Պապիկ եւ թոռնիկ» ու այլ գեղարուեստական ստեղծագործութիւններով, հայրենասիրութեան, հայրենի հողին կառչած մնալու, նրանից երբեք չհեռանալու կոչ էր անում: Նրա մնալու, նրանից երբեք չհեռանալու կոչ էր անում: Նրա յայտնի գառը Բեռլինի վեհաժողովից վերադարձին (1878), որ «երկաթէ շերեփ» փոխաբերութեամբ դեռ յիշում է մինչեւ այսօր, իրականութեան մէջ ամենացայտուն կոչն էր հայերին զինեալ պայքարի դիմելու եւ բռնաբարուած իրաւունքները այդ գամբով ձեռք ձգելու: Բեռլինի վեհաժողովում մի մեծ կաթսայով հարիսա էին քաթանում, պատմում է Հայրիկը: Բոլոր ազգերը եկան, մէկ առ մէկ իրենց երկաթէ շերեփները կաթսայի մէջ

Խրեցին ու իրենց բաժին հարիսան առան: Հայի շերեփը թղթից էր: Թղթով որքան փորձեց հարիսա առնել, չկարողացաւ: Խրիմեանը պատկերաւոր կերպով նկարագրում էր իրողութիւնը՝ այն ազգերը, որոնք իրենց իրաւունքներին տիրանալու համար զինեալ պայքար էին տարել, Բեռլինի վեհաժողովում նրանց դատը արդար լուծումի հասաւ: Հայը միայն դիմումներով ու աղերսագրերով էր ներկայացել. նրան ուշադրութիւն դարձնող չեղաւ:

Արովեանի եւ Րաֆֆու կերտած հերոսները դեռ չծաւալուած ազատագրական պայքարի նախատիպերն էին

Ներսիսեան նեմարանի աշակերտ եւ Դորպատի համալսարանի շրջանաւարտ Խաչատուր Արովեանի (1805-1848) փառաքան նպատակների իրագործման շնչով է տոգորուած նրա «Վերք Հայաստանի» վէպը, 1840-ին գրուած եւ միայն 1858-ին հրատարակուած, որի մէջ նա ազատատենչ ոգի է փարփում:

*Վայ էն ազգին, որ աշխարհումս անտէր ա,
Վայ էն երկրին, որ թշնամու գերի ա,
Վայ էն խալխին, որ ինքն իր կեանքն, աշխարհը
Զի պահպանիլ ու հարամու ձեռը կտայ:*

Արովեանը այսպանում էր հայ կղերականի ծայր աստիճան հնազանդութիւնը, որ երկչոտութեան էր հասնում: Հայ հոգեւորականը ժողովրդին փարփում է զէնք չվերցնել, ֆանի որ Քրիստոսը դա չի թոյլատրել. «Քրիստոս ինքը Պետրոսի ձեռիցը թուրն առաւ, որ հայ

փրիստոնէն էլ թուր չի՝ վերցնի: Քրիստոնէի թուրը աղօթքն ա, ժամը, պատարագը, ողորմութիւն տալը»:

Արովեանի կերտած հերոսը՝ Աղասին այդ մտայնութեան դէմ էր պայքարում ու զէնք առած իր ու իր ժողովրդի արժանապատուութիւնն էր պաշտպանում: Աղասին Արովեանի երեւակայութեան ծնունդը չի, այլ գոյութիւն է ունեցել այդ հերոս երիտասարդը: 1820-ական թուականներին, նա մի խումբ ընկերների հետ պարսկական լծի դէմ ըմբոստացած լեռներն է փաշուել եւ փորձել է հայ գիւղացուն պարսիկ աղաների անդադար ոտնձգութիւնների դէմ պաշտպանել: Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ, նա մտնում է Երեսան, բայց Երեսանի բերդի առջեւ դաւադրաբար սպանում է: Արովեանը վիպականացրել ու յաւերժացրել է Աղասու տիպարը՝ դառնալու ապագայ հայ ազատագրական պայքարի ֆեդային ու նախատիպը Րաֆֆու կերտած հերոսների:

«Վերք Հայաստանի»-ն հայոց գրականութեան պատմութեան մէջ առաջին պատմական վէպն է, աշխարհաբար լեզուով գրուած առաջին ծաւալուն գործը: Այս վէպում Արովեանը հայրենասիրութիւն է փարփում, «շունչդ տուր, բայց ֆո հայրենիք մի տուր թշնամուն»:

Արովեանը իր ամբողջ կեանքը նուիրեց ժողովրդի եւ մանաւանդ նոր սերնդի մէջ լուսաւորութեան տարածմանը: Փարոզեց լեզուի ու հաւատի կարեւորութիւնը: Հաւատաց, որ հայը իր լեզուով ու իր կրօնով պիտի կարողանայ իր ազգային ինքնութիւնը պահպանել ու յարատեւել. «Ձեզ եմ ասում, ձեզ՝ հայոց երիտասարդք, ձեր արեւին դուրբան, տասը լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն, ձեր հաւատը դայիմ բոցեցէք»:

Րաֆֆին (1835-1888) արեւելահայ ազգայնական մտա-ծողութեան երրորդ սերունդն է ներկայացնում:

Արովեանի ու Նալբանդեանի արտայայտած գաղափարները Բաֆֆու ստեղծագործութիւնների մէջ աւելի ու աւելի զարգացան, բիրեղացան ու ծնունդ տուին հայ ազատագրական պայքարի նոր հերոսի կերպարին: Արովեանի «Վէրք Հայաստանի» վէպի հերոսի՝ Աղասու պէս իրական կեանքից առնուած եւ վիպասանի պայծառ երեւակայութեամբ մշակուած Բաֆֆու հերոսներն էլ, Վարդանը («Խենթը» վէպում), Կարոն, Ասլանն ու Ֆարհատը («Կայծեր» վէպում) եւ Սարհատը («Ջալալեդդին» վէպում), շրջում էին գիւղից գիւղ, բաժնեկից էին լինում ժողովրդի տառապանքին ու պայքարում էին նրա բարօրութեան եւ օտարի լծից ազատագրման համար: Բաֆֆու «Կայծեր»ը, «Ջալալեդդին»ը եւ «Խենթը» 1877-78-ի ոռուս-թրքական պատերազմից են ներշնչուած: Դրանք թրքահայութեան թշուառ վիճակն ու սոսկալի տառապանքն են նկարագրում եւ գինեւալ պայքար փարոզում: Իսկ նրա «Դաւիթ Բէկ» ու «Խամսայի Մելիփութիւններ»ը, ներկայացնում են 18-րդ դարի Ղարաբաղում ինքնավարութեան ձգտող հայութեան պայքարը: Բաֆֆին ազգային ինքնագիտակցութեան կոչ արեց, հայ ազատագրական պայքարի օրինակները տուեց ու նրա գուշակներից մէկը դարձաւ:

Բաֆֆին էլ Արովեանի պէս դատաւիտտում էր հայ ժողովրդի համբերութիւնն ու համակերպումը: Նա էլ Արովեանի պէս հայ հոգեւորականութեանն էր մեղադրում նման մտայնութիւն սերմանած լինելու համար: «Պարսկական պատկերներ»ի մէջ Բաֆֆին պատմում է մի ֆահանայի հետ ունեցած իր մէկ խօսակցութեան մասին.

–Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ասում է արածեա՛լ գոչխարն իմ՝ – այս խօսքերից երեւում է, որ մենք հայ քրիստոնեաներս ոչխարների պէս պէտք է լինենք, որ Աստուծոյ արքայութեան արժանանանք:

–Այսինքն, թող մեզ օտար ազգերը կողոպտեն, անպատուեն եւ կոտորեն, մենք հայ քրիստոնեաներս պէտք է լուծենք ու համբերութեամբ տանենք: Այդպէս չէ՞՞ Տէր Հայր:

–Հա այդպէս է որդի՛, համբերութիւնը կեանք է, ասում է Սուրբ Գիրքը:

Ազատութեան պայքարը Բաֆֆու վէպերում գնալով աւելի զօրաւոր շեշտ է ստանում, դրա պատճառն էլ այն է, որ հետզհետէ ծաւալւում է իրական պայքարը եւ Բաֆֆին արդէն կենդանի հերոսներ եւ իրական դէպքեր եւ մանաւանդ նպատակադրուած ուղի ունի իր մտապատկերում: «Խենթ»ի մէջ Վարդանը բողոքում է.

Տունը աչֆի առջեւ այրում են, զաւակները կրակի մէջ խորովում. կինը, աղջիկը փաշում տանում են. տղամարդը տեսնում է այդ բոլորը եւ ինքը ամենայն խոնարհութեամբ պարանոցը դէմ է անում թշնամու սրին: Տօ՛, անիծեա՛լ, դու էլ մարդ ես, դու էլ սպանիր, յետոյ մեռիր:

Բաֆֆին ուղղակի պայքար է փարոզում, սակայն գիտի, որ յաղթանակը անմիջական չէ, որովհետեւ յեղափոխական մտայնութիւնը զանգուածների սեփականութիւնը չի դարձել: Հայ ժողովուրդը պատրաստ չէ ո՛չ մտքով, ո՛չ ֆիզիքապէս: Այդուհանդերձ նա լաւատես է. գիտի, թէ հայրենիքը կ'ազատագրուի թէկուզ երկու հարիւր տարի յետոյ: Ու Բաֆֆին այդ ազատ հայրենիքի կառոյցն ու կարգերն է նկարագրում: «Խենթ»ի մէջ Վարդանի երազը ամբողջութեամբ այդ պատկերացումն է

տալիս: Վարդանը, խենթ ձեւանալով, թուրքերէն երգեր ասելով, կարողացել էր նեղիւ Բայազէտ փառաբեր պաշարող թուրք բանակը եւ լուր հասցնել ռուս բանակի հայ զօրավարին՝ Տէր Ղուկասովին ու Բայազէտը ազատագրելու համար նրանից օգնութիւն հայցել: Վարդանը Ալաշկերտի գիւղերից մէկի տանուտէր Խեչոյի աղջկան Լալային էր սիրում, բայց երբ գիւղ է վերադառնում նշանածին գտնելու, գիւղը աւերուած է տեսնում, ջարդից ազատուածները գաղթականութեան նամբան բռնած: Վարդանը հետեւում է գաղթին ու էջմիածին հասնում, Լալայի մասին է հարցնում, բայց նրան Լալայի թարմ շիրիմն են ցոյց տալիս: Աղջիկը գաղթի տառապալից պայմաններում համաճարակ դարձած բժաւոր տիֆով վարակուել ու մահացել էր: Վարդանը հողաթումբի վրայ ընկած կէս փուն, կէս արթուն երագում է Լալային ու նրա երագը ազատագրուած Հայաստանն է պատկերում, երկու հարիւր տարի յետոյ, իր ազգային, ընկերային, տնտեսական ու փառաքան ուրոյն կառոյցով, ուր ազատ էր յառաջադիմելու եւ իր աշխատանքի արդիւնքը վայելելու իւրաքանչիւր կին թէ տղամարդ: Համայնավար գրաքննադատները սովետական դրուածքին խոտոր համարեցին Ռաֆֆու պատկերացրած Հայաստանը, պախարակեցին վիպասանին ու նրան ռոմանտիկ ուտոպիստ կոչեցին:

Ռաֆֆու պատմական վեպերը, «Սամուել»ը եւ «Դաւիթ Բէկ»ը, պատմական լինելով հանդերձ, ժամանակակից գաղափարներ են արտայայտում ու փառաքան ձգտումներ բնորոշում: «Վէպը պատմական փաստերի համար չեմ գրում», ասել էր նա, «այլ ինձ գրաւող ժամանակակից շարժման համար»: Հայոց պատմութեան ընդմիջից կենդանի օրինակներ պարզելով,

հային ազատագրական պայքարի մղել, ահա՛ Ռաֆֆու պատմական վեպերի նպատակը:

Այսպէս, ուրեմն, հայրենասիրութիւն, ազգասիրութիւն եւ զինեալ պայքար ընդդէմ ընկերային եւ փառաքան անարդարութեան, սրանք առանցքը դարձան Զարթօնքի գրականութեան. դարձան նրա կենտրոնական գաղափարաբանութիւնը, որ ձեւաւորեց, կոփեց եւ կոեց հայ ժողովրդի փառաքան միտքը եւ ազատագրական պայքարի մղեց նրան:

Զէյթունի ապստամբութիւնը Զարթօնքի շրջանի առաջին իրական օրինակն է պարզում, ու գրականութիւնը խնկարկում է այն

Որոշների կարծիքով, Զէյթունի ապստամբութիւնը 1862-ին սկիզբն է հայ յեղափոխական շարժումների: Բայց այդ ապստամբութիւնը տեղական եւ առանձնակի մի դէպք էր, որ բխում էր Մարաշի նահանգապետի թոյլ տուած բռնութիւնների դէմ գէյթունցիների ընդվզումից: Զէյթունցիները այլեւս մերժեցին անօրէն հարկեր վճարել թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ փուրդ տէրերին եւ որոշեցին իրենց իրաւունքները պաշտպանելու համար գէնքի դիմել: Արդէն կառավարութեան համար էլ պատրուակ էր պէտք մէկ անգամ ընդմիջտ նգմելու գէյթունցիների ըմբոստ ոգին ու նրանց ամբողջապէս իրեն հպատակեցնելու. մի բան, որ դարեր ի վեր չէր յաջողել: Տաւրոսեան

անհասանելի լեռներում ապաստանած գէյթունցիներ միշտ էլ կարողացել էր իր կիսանկախ իրավիճակը պահել:

1862-ին, 12 հազարանոց թուրք բանակի դէմ են դուրս գալիս 500-ի չափ գէյթունցի ֆաջեր ու հերոսական դիմադրութիւն սկսում: Ինքնապաշտպանութեան կռուին են միանում բոլորը՝ զինուած թէ անզէն ու թշնամուն նահանջ պարտադրում: Զէյթունի ինքնապաշտպանութիւնը յաղթանակով է աւարտում, բայց կառավարութիւնը ի վերջոյ կարողանում է երկարատեւ պաշարումով ծունկի բերել Զէյթունը ու վերջ տալ նրա կիսանկախ իրավիճակին: Այս ըմբոստ ապստամբութեան եւ հերոսական ինքնապաշտպանութեան ընթացքում ֆաջարի գէյթունցիների կատարած սխրագործութիւնները ներշնչում դարձան եւ գրականութեան մէջ օգտագործուեցին՝ որպէս ֆաջալերանք հայ մարդուն՝ Զէյթունի օրինակին հետեւելու:

Յովսէփ Շիշմանեանը (Ծերենց, 1822-1888), Զէյթունի հերոսամարտից ներշնչուած, Կիլիկիայի հերոսական պատմութիւնից դրուագներ վերցնելով, փորձեց ազգային հպարտութեան ու ինքնագիտակցութեան օրինակներ տալ: «Թորոս Լեւոնի» վէպը այդ պատկերն է ներկայացնում: Բիւզանդացիների մօտ գերի պահուած Իշխան Թորոս Լեւոնին կարողացաւ բանտից փախչել եւ Բիւզանդիոնի դէմ ապստամբութիւն կազմակերպելով Կիլիկիոյ անկախութիւնը հաստատել: Ծերենցի «Երկունք Թ. դարուն» մէկ այլ դրուագ է ներկայացնում, այս անգամ ժողովրդական ապստամբութիւն եւ ազատագրական պայքար՝ արաբական բռնատիրութեան դէմ: Վէպի հերոսը՝ Խութեցի Յովնանը ժողովրդի պարզ խաւից է ու շարժումը՝ ժողովրդական. իսկ այդ շարժմանը հակադրուած՝ պատկերուած են հայ իշխաններն ու հոգեւորական ղեկավարութիւնը, որոնք անձնական

փառքն ու իշխանութիւնը պահելու համար պատրաստ են դաւանանութեան դիմելու եւ ժողովրդի ազատութեան կանչը խեղդելու:

Զէյթունի հերոսամարտից ներշնչուած ոգեշունչ բանաստեղծութիւններ գրեց նաեւ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը (1828-1868): «Հայ Քաջորդի», «Մահ ֆաջորդուն», «Թաղումն ֆաջորդուն» երեք բանաստեղծութիւններ են Զէյթունի հերոսամարտը յաւերժացնող: «Մահ ֆաջորդուն» բանաստեղծութեան մէջ արիւնաբեր ու մահամերձ ազատամարտիկը մօր հետ է խօսում, սփոփում, ոգեւորում է նրան՝ որդու մահը չսգալ ֆանի որ որդին հայրենիքի ազատութեան համար է զոհուում: Եւ թող թուրք մայրերը սգան իրենց մեռած զաւակների վրայ, ֆանի որ պարտութիւն է նրանցը: Վիրաւոր որդին յիշեցնում է մօրը իր օրօրոցի մօտ հայկաշունչ երգեր երգելիս: Զէյթունցի ֆաջարի մայրերի դաստիարակութիւնը իր ազդեցութիւնն է ունեցել, դաստիարակուել է ազատաշունչ երիտասարդութիւն ու պահել է Զէյթունը սերնդէ սերունդ: Պէշիկթաշեանը այս բանաստեղծութեան մէջ վկայ է բերում նաեւ հայոց նախնիներին՝ ուրախանալու, ֆանի որ հայը դեռ ի վիճակի է ինքն իրեն պաշտպանելու ու իր դէմ կատարուած անարդարութեան վրէժը լուծելու:

*Դու զո՛վ խնդրես, մայր իմ անուշ.
Ե՛կ, մի՛ դողար, մօտեցի՛ր հոս,
Անլաց աչօ՛ք դիտէ զորդիդ,
Ու իւր վերքերն արիւնահոս.*

*Թրֆաց մայրեր թող լան, ու դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:*

*Ինչպէս երբեմն օրրանիս մէջ
Կակուղ ձեռքով փայփայելով*

Մանկիկ մարմնոյս հանգիստ տայիր
Իբրեւ հրեշտակ նուագելով.

Զիս հանգչեցուր, ի հող, եւ դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

«Նորեկ որդւոյս կենացն արեւ
Ձեզի համար փայլի՛ հայե՛ր»:
Այսպէս յայնժամ դու կ'երգէիր՝
Օրօրոցիս նըստեալ բովեր.

Անոնց համար շիջաւ, եւ դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Մըռնչեցին ինչպէս վիշապ
Ու մեր վըրայ յարձակեցան.
Ո՛վ հայրենիք, ի հուր, ի բոց,
Քո համար մեր սիրտ վառեցան.

Կարմիր ներկան ձորք մեր, եւ դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Ու ծափ գարկին մեր հարց ոսկերք
Զի չէ՛ մեռած հայոց կըրակ,
Ու ցընծացին այնչափ գոհեր
Զի լուծաւ վրէժ յարեան վտակ.

Խնդաց Մասիս, մայր իմ, եւ դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Ինքնապաշտպանութեան հերոսական կոռուին մասնակից ազատամարտիկն է «Թաղումն Բաջորդոյն» բանաստեղծութեան մէջ խօսող ձայնը: Տեսարանը տխուր է, հայրենի սարերն ու բնութիւնը նոյնիսկ բաժնեկից են սգին, չէ՞ որ պատանի գոհ է գերեզման դրում: Թաղումը անպանդ է, բայց խորհրդաւոր, հերոսական մթնոլորտ է տիրում: Պատանին հայրենիքի ազատութեան համար է գոհուել ու արժանի է փառք ու պսակի: Այս բանաստեղծութեան մէջ եւս Պէշիկթաշլեանը չի մոռանում վկայ բերել հայոց Բաջ նախնիներին ու

ստրկամիտ եւ համակերպուող հային հակադրել գէթունցի Բաջի սխրանք: Յատկանշօրէն, կոռուին մասնակից է նաեւ հոգեւորականը, որին բանաստեղծը բնութագրում է իբրեւ զինուոր հայոց եւ Աստծոյ:

Ո՛չ փող գարկինք, ոչ արձագանգ լեռնասոյգ
Մարէ ի սար չարաշրշուկ տարին լուր,
Ու չերգեցինք ողորոց երգեր սրտայոյզ՝
Երբ պատանւոյն բացինք մոայլ փոսին դուռ:

Պէտք էր դագաղ, եւ ո՛չ ներմակ պատանքներ,
Որով զոցուէր ազատորդի Բաջորդին.
Նա յետ մարտին կարծես յոգնած կու հանգչէր,
Ու վերարկուն կարմիր՝ քաւ էր իւր անձին:

Անձայն ու կարն «ննջեցելոց» մը գրուցեց
Մեր Բաջ Տէրտէրն, զինուոր Հայոց՝ ւ Աստուծոյ,
Գովեց ըզմահն եւ զԲաջութիւնն իւր օրհնեց,
Թոյլ չտուաւ հառաչ մ՞ ու նիչ հանելոյ:

Բայց երբ գլուխն ի բարձր դրինք հողաշէն,
Տեսանք ըզգեղ նակտին ու վերքն պայծառ,
«Մվ պատանեակ, - ըսինք ամէնքս մէկ բերնէն, - Վասն
հայրենեաց մեռար, դու շատ ապրեցար:

Գընա գրուցէ՛ հայկազարմից մեծ ոգւոց,
Որ կան այստեղ ազատ ու Բաջ դեռ Հայեր,
Որոնք ի բիւր պատերազմաց թէպէտ խոց
Մէջ ամպրոպաց ի ժայռ կանգուն են կեցեր. .»
Մէջ մ՞ալ Բամին յանկարծ փչեց ցրտաշունչ,
Լուսնին շողեր եկան գոցել մըթին ամպ,
Ու մեր սարերն գերթ ուրուականք անմոռնչ՝
Սեւ գլուխնին տնկած դիտեն ապշութեամբ:

Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութիւնների մէջ յստակօրէն հնչում են ֆրանսիայում յեղափոխութիւններ ստեղծած՝ ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան գաղափարները: «Եղբայր եմք մեք» բանաստեղծութիւնը յատկապէս եղբայրութեան կոչ է հայութեան՝ թողնելու հատուածային վէները, հայ ժողովրդի բարձր նպատակների սիրոյն ի մի գալու, միասին պայքարելու. իսկ նրա թատերգութիւնները հայ ժողովրդի պատմութեան հերոսական դրուագներն են մարմնացնում, ազգային հպարտութիւն ներշնչում եւ ազատագրական պայքարի կենդանի օրինակներ ներկայացնում:

4

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԲՈՆԿՈՒԱԾ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՇՆՁՄԱՆ ԱՂԲԻԻՐ

Զինեալ պայքարը բնական յաջորդ փուլն էր եւ արդիւնքը հայ փաղափական մտքի հասունացման

Հայոց ազատագրական շարժումի պատմութեան մէջ առանցֆային կարեւորութիւն ունեն ֆիդայական գործողութիւնները՝ իրենց ուժականութեամբ, իրենց թողած տպաւորութեամբ եւ նոյնիսկ ապագայ սերունդների վրայ իրենց գործած ազդեցութեամբ: Ֆիդայական շարժումը երկարում է 1880-ական թուականներից մինչեւ Մեծ Եղեռնը եւ մի անհրաժեշտ հանգրուան է հայոց ազատագրական պայքարի

պատմութեան մէջ: Ֆիդայական շարժումը սկիզբ էր առել դեռ երեք մեծ կուսակցութիւնների ծնունդից էլ առաջ, բայց ծաղկեց ու ընդարձակուեց այդ կուսակցութիւնների միջոցով:

Ազգային ազատագրական պայքարի պատմութեան յեղափոխական ժամանակահատուածում Արմենական, Հնչակեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնները ղեկավարեցին ֆիդայական շարժումը: Նրանք յեղափոխական խմբեր կազմած լայն աշխատանք տարան Արեւմտահայաստանում:

Ֆիդայական շարժման մէջ մեծ է թիւը իրենց կեանքը գոհած, հայրենիքին նուիրուած, համեստ ու անձնուրաց հայ պարզ անհատների, որոնք տուն, տեղ ու ընտանիք թողած հրացան են առել, լեռներն են բարձրացել ու կեղեքուած հայ գիւղացու պաշտպանութեան համար կոռել: Այս ֆաջերից շատերը կոռում ընկել են առանց իրենց կեանքից ու գործից, նոյնիսկ անունից որեւէ յիշատակ թողնելու: Իսկ շատերն էլ իրենց գործով, իրենց սիրանքներով անմոռանալի յիշատակներ են թողել: Դրանց կեանքի ու գործի ներշնչմամբ գրականութիւն է ստեղծուել, երգեր են նուիրուել՝ ֆիդայական կամ յեղափոխական երգեր, որոնք մի իւրայատուկ ժանրն են կազմում հայոց գրականութեան, կամ՝ աւելի նեղ բաժանումով, հայոց ֆաղափական գրականութեան մէջ: Ռուբէն Տէր-Մինասեանի «Հայ յեղափոխականի մը յուշերը», Սիմոն Վրացեանի «Կեանքի ուղիներով», Մալխասի «Ապրումներ» Կարօ Սասունու «Սարերի ասլանը» եւ Աւետիս Ահարոնեանի «Ազատութեան նանապարհին» այդ ժանրի գրականութեան լաւագոյն գործերից են: Եւ այդ գործերն ու բանաստեղծութիւնները կարդացուել ու երգուել են ոգեւորութեամբ. դրանք կարողացել են հետագայ սերունդներին փոխանցել ոգին

ու բնոյթը ֆիդայական գործողութիւնների, հպարտութիւնը հայու զէնքի ուժի եւ գեղեցիկ օրինակները ինքնապաշտպանութեան:

Ֆիդայական շարժման կարեւորութիւնը առաջին հերթին նրա բնոյթի մէջ է կայանում՝ զինեալ պայքար թշնամու դէմ: Դարերի ննչիչ ու ստրկացնող լուծի տակ հայը կորցրել էր ո՛չ միայն իր ազգային արժանապատւութիւնն ու ազատութեան համար պայքարելու կարողութիւնը, այլեւ զրկուել էր իր մարդկային տարրական իրաւունքները պաշտպանելու ունակութիւնից: Նաեւ միայն տառապում ու իր նակատագիրն էր անիծում՝ երբ կառավարութիւնը որպէս ֆրիստոնեաների վրայ դրուած յատուկ հարկ իր զաւակն էր խլում, երբ թուրքն ու ֆուրդը իր կիճն ու աղջիկն էին առեւանգում, երբ իր ամբողջ տարուայ աշխատանքի արդիւնքն էին տանում:

Այսպիսի մի մթնոլորտի մէջ հայը Աստծուն ապաւինած, իր ազատագրումը տեսնում էր նրա շնորհի մէջ եւ թերեւս հանդերձեալ աշխարհում միայն, ուր պիտի ստանար իր հատուցումը իբրեւ Քրիստոնէութեան մարտիրոս: Այսպիսի մթնոլորտի մէջ ֆիդայիների սիրանքը հենց Աստուածային շնորհն էր տառապած հայ ժողովրդի համար. բայց մենք գիտենք արդէն, թէ դա բնական յաջորդ փուլն էր հայ ժողովրդի ֆաղափական զարթոնքի եւ ֆաղափական խմբակցութիւնների ու կուսակցութիւնների տարածած յեղափոխական գաղափարների: «Ազատութիւն կամ Մահ» նշանաբանը հայ ֆիդայու աշխարհայեացքն էր, հաւատամբը: Կեանքը, որքան էլ թանկագին, արժէ՛ չունէր եթէ ժողովուրդը ազատ չէր, եթէ օտարի լուծը ննչում էր նրա մարմնի ու հոգու վրայ: Ֆիդային գիտէր թէ մահը սպասում է իրեն, թէ վերջ է վերջոյ պիտի ընկնի թշնամու գնդակով, գոնէ

կարողանար անհաւասար կուում՝ մէկի դէմ հարիւր, իր սահմանափակ փամփուշտները արժեցնել, մինչեւ վերջին փամփուշտը կոռուել ու յետոյ մեռնել:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմագիր Միքայէլ Վարանդեանը այսպէս է բնութագրել Դաշնակցութեան յեղափոխական-ֆիդայական գործունէութեան առաջին շրջանը.

Յուզիչ են մեր յեղափոխական շարժման առաջին դրուագները, այն առաջին ֆայլերն ու խարխափումները, այն խիզախ եւ յուսահատ փորձերը, որոնցմով մեր վաղեմի գործիչները ձգտել են խորտակել անտարբերութեան սառոյցը իրենց թշուառ հայրենիքում, ձգտել են փոթորկել ստրկութեան մրափը եւ հրել զանգուածները դէպի կոհի ու վերածնութիւն:

Սա ֆիդայական շարժման մէկ այլ նշանակութիւնն է, նրա դերն ու արժէքը՝ ներքին իմաստով:

Սիամանթոյի ու Վարուժանի ստեղծագործութիւնները - Հայ քաղաքական-գաղափարական գրականութեան ամենից հոյակապ էջերը

Ծաւալուած յեղափոխական շարժումը չէր կարող չհամակել Սիամանթոյի ու Վարուժանի պէս բարձրաթոիչ բանաստեղծներին: Սիամանթոն երգեց աստուածացումը գաղափարի, ազգային գաղափարի, որ նրա հոգու թոիչքը դարձաւ ու ստեղծագործութեան հոյակապ թեման:

*Արեւին հուրը քեզ ընծայ, ընծայ բերին արիւնն իրենց
գարունին,
Ոսկորներու կուտակումներ կնդրուկի պէս վառեցին,
Արցունք ու ցաւ, ցասում եւ յոյս ծով առ ծով
Եկան հոսուիլ ոտներուդ տակ . . .
Ո՛վ գաղափար, ո՛վ դիւցազուն, ո՛վ հսկայ:*

*.
Եւ կ'աղերսենք մենք քեզի, որ՝
Կամներուն կարմիր մուրնը ձեռքիդ մէջ,
Կայծակներու անտառներէն անդադար,
Արարատի կատարներն իբրեւ սալ,
Դուն՝ ողորմէն հասնող ողորմիկներուդ համար,
Նորէն յամառօրէն, ոսկիաշէն սուսերներդ դարբնես...
Եւ քեզ, վնիտ Գաղափար,
Մեռելներէդ խօսք մը եւս...
Խօսք մը եւս անոնցմէ, որ դրօշիդ փառքին համար
Իրենց հոգւոյն արիւնը քեզ նուիրեցին.
Մի՛ մոռնար դուն շեղքերու վրայ սուրբերուդ
Կարմիր կամքիդ վնիտն այսպէս կայծագրել.
«Արդարութեան ադամանդի օրերուն,
Ո՛վ անհմենելի եւ եղեռական պողպատներ,
Ձիթենիի կանաչագեղ ոստեր եղէ՛ք...
Եւ շանթերո՛ւ, շանթերո՛ւ, շանթերո՛ւ պէս,
Պէտք է շողա՛ք, պէտք է շողա՛ք այն ատեն,
Երբ հայ արիւնը անմեղօրէն օր մը հոսի...»*

Սիամանթոն զգաց, որ չարիքը դեռ կախուած է հայու գլխին, դեռ արիւններ պիտի հոսեն. յոյսը դրեց գաղափարի զօրութեան, որ երբ արդարութիւնը իշխի, գաղափարը խաղաղութիւն պիտի մարմնաւորի, իսկ եթէ հայու անմեղ արիւնը հոսի, ուրեմն թող գաղափարի զօրութեամբ սուսերներ շարժուեն: Սիամանթոն հաւատաց, որ հեռու չէ յաղթանակը, որ պիտի գայ հայու վարդապոյն ապագան ու գուշակեց գալուստը նրա՝ « . . . հաւատացէ՛ք ինձ մայրեր, ես ոտնաձայնը կ'առնեմ»: Ու

այդ յոյսը կապեց գէնֆի գօրութեանը, ազատութեան
նամբան զինեալ պայքարի մէջ տեսաւ: Ինքն իրեն այդ
պայքարի մէկ մարտիկը համարեց ու քաջալերեց,
պայքարի դաշտ հրաւիրեց բոլորին: «Յոյսին նամբան»
բանաստեղծութիւնը այս տողերով է աւարտուում.

*Սա՛ փայլակէ սուրբ կտրիմներէն ձեռք ա՛ն,
Ու անով մեր ամէնուն սուրբերը սա՛ աստղերուն
մաքրութեանը*

*Երդումներէն երդումը ընելէն խաչածելէ՛...
Ու գէթ անգամի մը համար՝ ինքնիրմէդ դուրս
գահավիժելէն՝*

Եթէ կրնաս, մեզի հետ քալէ: Ահաւասիկ նամբան:

Սիամանթոյի ստեղծագործութիւններում բնութա-
գրում է հայոց ազգային ազատագրական պայքարի
հերոսը իր իդէալական կերպարով:

Սիամանթոն իւրացրեց նիշչէական բնաբանը, որ իր
հերոսի նկարագիրը դարձաւ՝ «Հերոսի մը համար
ամենագեղեցիկ կեանքը այն է, մահուան համար
հասուննալ, մարտնչելով»: Սիամանթոն արհամարհեց
հայու տառապանքը երգող իր նախորդների լացն ու ողբը
ու հաւատաց, թէ «արդարութիւնը ստեղծել պէտք է եւ
ազատութիւնը մոլեգնաբար յափշտակել»: Ահա՛
«Դարերու վրէժ» բանաստեղծութեան միտք բանին, որ
տարածուում է նրա «Հայորդիներ» շարքի բոլոր
բանաստեղծութիւնների վրայ.

.....
*Եւ պաղատանքի, աղօթքի, լաց ու կոծի եւ ողբի այն
մատենաներուն մէջ,
Ուր դար առ դար իմ սերունդներս իրենց արիւնն ու
տառապանքն են լացեր,
Մէկ կողմ նետեցի ես զանոնք, պարտութենէ*

*ստրկացում եւ աղաչանքէ արցունք չ'երթալու համար...
Եւ մտածումովս եւ զայրոյթովս ձեր ցաւերուն*

*ամենախոր արմատները չափեցի.
Տեսա՛յ որ ձեր փրկութիւն մուրացողի բոսիկ ոտներն
աւերակներու մոխիրներէն պրեցան...*

*Տեսա՛յ որ դուր արցունքին մէջ երջանիկ էիք եւ կենսաբեր
կոնիւն դէմ ահաբեկ...*

*Տեսա՛յ որ արդարութիւնը ստեղծել պէտք էր
եւ ազատութիւնը մոլեգնաբար յափշտակել:*

.....

Վարուժանի մօտ հերոսի պատկերացումը աւելի
մօտիկ է Շոպենհաուրի բնութագրումին, որին ինքը այս
բացատրութիւնն է տուել. «Շոպենհաուրը երեք
գերմարդեր կ'ընդունի՝ Սուրբը, Հանճարը, Հերոսը . . .
անոնք կ'ապրին կեանքին կատարելութիւնը եւ
գեղեցկութիւնը, անոնք կ'ապրին տիեզերքը»:

«Դիւցազնի մը սուրին» եւ «Յաղթողը» բանաստեղծու-
թիւնների մէջ Վարուժանը տալիս է հայ ազատագրական
պայքարի իր պատկերացումը ու իր պատգամը այդ
պայքարի մէջ նետուող հայ մարտիկին: Այդ
բանաստեղծութիւններում արտացոլում է նրա պաշտա-
մունքը հերոսի եւ գէնֆի գօրութեան: Վարուժանի համար
հայ մարտիկը դիւցազն է ու նրա գէնքը՝ հրաշքներ
գործող, պիտի ծառանայ «մահիկին դէմ լուսնային»
(ակնարկումը օսմանեան զինանշանին է).

*Անոր մետաղը Վրէժին նոյն հանքերէն են պեղեր:
Գեհեմական յաղթ դարբին մ'է կըռեր զայն փողփողէջ,
Յետոյ հրսկայ հասակովն աստուածաբար ջրդեղեր
Արդարութեան լոյսին մէջ*

.....
*Հերոս՝ ընկեր, մօտեցիր, մօտեցիր Սուրդ կախեմ...
Ան սպաննէ թող եղեռն:
Արշալոյսին կառքն արդէն կը սպասէ մեր դրբան բով.-*

Պէտք է մեկնել՝ - սակայն հոն խառնուրդին մէջ
հարուածի
Զըմոռնաս, որ Սուրիդ վրայ իմ ոսկեղէն հերիւնով
ես «Կեանք կա՛մ Մահ» գրեցի: -

«Զօն» բանաստեղծութեան մէջ Վարուժանի սիրեցեալ
հայրենիքն է, հայրենիքից ախորժապ պանդուխտը,
թշնամու ձեռքով զոհուածը, որբացած օճախը. բայց
ամենից աւելի շեշտուած, բանաստեղծութիւնը ձօն է հայ
ազատագրական պայքարին եւ նրա մէջ նետուած հայ
մարտիկին: Ու յատկանշօրէն, բանաստեղծութիւնը
հեթանոս երգի լար է հնչեցնում, հեթանոս աստուածների
ստուերն է տիրում երգին: Վահագնի ծննդեան ծէսով
Վրէժն է յառնում իբրեւ նոր աստուած, իբրեւ
ազատագրական պայքարի ոգի.

Եղեգնեայ գրրչով երգեցի փառքեր.
- Քեզի ընծա՛յ, իմ հայրենիք -
Սօսեաց անտառէն էի գայն կրտսեր...
- Քեզի ընծա՛յ, հին հայրենիք -
Եղեգնեայ գրրչով երգեցի քուրմեր.
Ընդ եղեգան փող լո՛յս ելանէր:

Եղեգնեայ գրրչով երգեցի կարօտ.
- Ձեզի ընծա՛յ, հայ պանդուխտներ -
Ան տարաշխարհիկ բոյսի մ՛էր ծղօտ...
- Ձեզի ընծա՛յ, հեզ պանդուխտներ -
Եղեգնեայ գրրչով երգեցի հարսեր.
Ընդ եղեգան փող ո՛ղբ ելանէր:

Եղեգնեայ գրրչով երգեցի արիւն.
- Ձեզի ընծա՛յ, սուրի զոհեր -
Ան ծլած էր մոխրի մէջ իբրեւ կնիւն...
- Ձեզի ընծա՛յ, կրակի զոհեր -
Եղեգնեայ գրրչով երգեցի վէրքեր.

Ընդ եղեգան փող սի՛րտ ելանէր:

Եղեգնեայ գրրչով որբ տունս երգեցի.
- Քեզի ընծա՛յ, հայր ալեհեր -
Ցամբած աղբիւրէն մեր գայն յօտեցի...
- Քեզի ընծա՛յ, մայր կարելիք -
Եղեգնեայ գրրչով օճախս երգեցի.
Ընդ եղեգան փող ծո՛ւխ ելանէր:

Ու պայքար, պայքար, պայքար երգեցի.
- Ձեզի ընծա՛յ, հայ մարտիկներ -
Գրիչս եղաւ անթրոց սըրտերու հընոցի...
- Ձեզի ընծա՛յ, քաջ մարտիկներ -
Եղեգնեայ գրրչով վրէժ երգեցի.
Ընդ եղեգան փող բո՛ց ելանէր:

Այստեղ խօսում ենք Սիամանթոյի եւ Վարուժանի
մասին, որպէս մեծագոյն բանաստեղծներ՝ այս թեմայով
լուսագոյն ստեղծագործութիւնների հեղինակներ. բայց
պիտի գիտնանք, որ ազատագրական պայքարը բոլորին
համակեց: Նուրբ ու զգայուն հոգի կրող,
հայրենասիրութեան ոգով տոգորուած բանաստեղծը չէր
կարող անտարբեր մնալ: Օրինակ, Աւետիք Իսահակեանը
գրում է.

Դո՛ւք հայրենիքի խիզախ ոգիներ,
Ձեր սպառազէն կուռ հոգիներում
Սուրբ իրաւունքի եւ ազատութեան
Անշիջանելի հուրն է բռնկում:

Ու դեռ աւելի աննշան բանաստեղծներ ինչպէս
Քրիստափոր Թադէոսեանը՝

Տուր ձեռք, եղբայր, ժամ է զարթնելու,
Ժամ է, ժամ առաջ ոտքի ելնելու.
Մօտ է վախճանին հայերու օրհաս,
Լինել չը լինելն մեզից է կախուած:

**«Ազատութեան մանապարհին», Ահարոնեանի
անգին ընծան հայ ազատագրական պայքարին**

Արփիար Արփիարեանը (1855-1908) «Կարմիր ժամուց»ի մէջ պատգամում է ազատագրական պայքարի անհրաժեշտութիւնը, հակադրում է պահպանողական մտայնութիւնը յեղափոխականի հետ: Թուրքերի հետ համագործակցութեան, համակերպումի, հնազանդութեան դիմաց դնում է զինեալ ինքնապաշտպանութիւն, յեղափոխական շարժում, իրավիճակը փոխելու անհրաժեշտութիւն: Հայ հարուստ խաւի պատկանող եւ հայ համայնքի ղեկավարութիւն յաւակնող «խոհեմ» ու «զգուշաւոր» Հայրապետ Էֆենտիի կերպարը հակադրուած է Տէր Յուսիկի կերպարով, որը եւ ներշնչուած է ժամանակի հայ նոր հոգեւորականի գործից ու մտայնութիւնից: Նա ֆրիստոնէական հնազանդութիւն չի փարոգում, այլ հայրենասիրութիւն, ինքնագիտակցութիւն, ազգային արժանապատւութիւն եւ այդ բոլորի դէմ խոչընդոտ հանդիսացող, ազգային ու մարդկային իրաւունքները բռնաբարող ուժերի դէմ՝ զինեալ պայքար, առնուազն ինքնապաշտպանութիւն:

Աւետիս Ահարոնեանի (1866-1948) «Ազատութեան մանապարհին», հայ ազատագրական պայքարը մարմնաւորող պատմութեան ու պատկերների ժողովածուն, աւելի հաղորդական է, աւելի ազդեցիկ: Իրական դէպքերից ու երեւոյթներից առնուած այդ շարքը - «Խայր», «Վազրիկ», «Հազրէն», «Արիւնոտ թթմոր», «Էլ մի՛ աղօթիր», «Պատիւը», «Ջաւոն» - նկարագրում է հայու

տխուր իրավիճակը, համակերպուելու, նակատագրին հնազանդուելու մտայնութիւնը:

Ահարոնեանի «Խայր», Հ.Յ.Դաշնակցութեան օրգան «Դրօշակ»ին յանձնած նրա առաջին պատմութեամբ, ծառացում է նակատագրի դէմ, նակատագիր, որ թելադրում էր վիզը երկարել թուրքի ու փուրդի սրի դէմ ու լոել: Խայ կոչուածը նախկին ֆիդայի Նախոն էր, հայը, Արեւմտահայաստանից գաղթած: Այդ խղճուկ կերպարանով մարդը կարողացել էր սպաննել իրեն բռնած ու մահ սպառնացող սպառազէն փուրդին ու իր կեանքը ազատել: Ու հիմա, Նախոն իր գլխի եկածն էր պատմում շշմած ու վախեցած գիւղացիներին: Նա նակատագրին չէր հաւատում. դա նրան ցոյց էր տուել հսկայ արագիւղի դէմ դիմադրող վիրաւոր օձը, երբ ինքը փուրդին գերի, փուրդի առջեւից փայլելով դէպի ստոյգ մահ էր գնում: Երկուսով կանգնել ու նայել էին կոնիւր: Քուրդը յոխորտացել էր, «Տեսնո՞ւմ ես» ասել էր, «Ֆլան որ կայ՝ օձ է, այսպէս պիտի ջախջախել նրան»: Բայց յանկարծ օձը մի յուսահատ, մի անսպասելի շարժումով, իր վերջին ուժերը լարած վեր էր յանդիմար փաթաթուել էր արագիւղի վզին ու խեղդել նրան:

Ահարոնեանը այս պատմութեամբով առաջադրում է հայի մամբան՝ արհամարհել այն ինչ որ հայը մինչ այդ նակատագիր է համարել ու համակերպուել, կամ՝ իր ձեռքն առնել նակատագիրը, փոխել նրա ուղին. այլ խօսքով՝ տեղի չտալ թշնամուն եւ զէնքով պաշտպանել տունը, ինչքը, պատիւը, հայրենիքը: Սա անկիւնադարձային նշանակութիւն ունէր հայու մտայնութեան ու աշխարհայացքի ոլորտում:

«Էլ մի աղօթի՛ր»ը մէկ այլ արտայայտիչ պատկեր է հայ ժողովրդի ու հայ հոգեւորականի վեհերոս մտայնութեան, ի հակադրութիւն որին Ահարոնեանը

նկարագրում է գէնֆի դիմած հայ ֆիդայիների ազատատենչ սլացքները անհաւասար պայքարում: Թաթուլի ֆահանայ հայրը՝ Տէր Սարգիսը, չի ներում գաւակին, որ եկեղեցին ու Աստուծոյ ծառայութիւնը թողած, գէնֆ է ձեռն առել, ֆիդայի է դարձել ու սարերն է ապաստանել:

Գալիս է ամառը ու փուրդ Հաֆֆի բէկը իր սովորական այցելութիւնն է տալիս գիւղին, Տէրտէրի հիւրընկալութիւնը վայելելու: Բայց այս անգամ բէկը երկար է մնում, նրա աչքը Տէր Սարգսի աղջկան՝ գեղեցիկ Գոհարին էր դիպչել եւ ուզում էր նրան: Սուգը պատում է ամբողջ գիւղում: Տէր Սարգիսը ուրիշ ելք չունէր բացի բէկին աղաչել ու Աստուծոյ աղօթել: Գոհարը, փուրդին չյանձնուելու համար, փախչում է տնից ու անյայտանում: Բէկը կատաղած, իր արշաւախմբով յարձակում է գիւղի վրայ ու սպառնում է ամբողջ գիւղը ւերել: Յարձակման ընթացքում վիրաւորում է ֆահանան: Բայց յանկարծ վրայ է հասնում Թաթուլը իր խմբով ու կոխը սկսում է: Ընկնում է բէկը, ընկնում են մի քանի ֆրդեր, միւսները փախչում են: Ահարոնեանը այսպէս է աւարտում իր այս կարն բայց իմաստալից պատկերը:

*Թաթուլը մօտեցաւ ժայռին սիրտն արիւնով լի,
տեսաւ ժայռից կախուած հօր դիակը եւ փարեց նրան
դառն արտասուելով: Սակայն ծերունին շնչում էր
դեռեւս. նա քացեց աչքերը, նանաչեց որդուն եւ
մեղմիկ շնչաց.*

-էլ... մի... աղօթիր... Աստուած... կը ների...

Քիչ յետոյ Գոհարը սգում էր հօր դիակի վրայ:

Եւ իրօք, աղօթքը չէր այլ գէնֆի ուժը, որ կարողացել էր Գոհարին փրկել, փրկել ամբողջ գիւղը թալանից ու կոտորածից:

Խորն ու իմաստալից պատգամ է տալիս Ահարոնեանը «Կոյր աշուղը» փոքրիկ պատկերում: Աշուղը կոտորածի ենթարկուած գիւղի հայ բնակչութեան դիակների մէջ շրջելով, թուրք դահիճներին ուղղուած իր երգն է երգում, իր բողոքն է արտայայտում: Նրա սուգի ու բողոքի կանչում մերթ ընդ մերթ, կրկներգի պէս կրկնում է պատգամը. «Այսօր չարիք է ձեռն ներն մեր որդիք, թող ողջ աշխարհի հային կարդայ նախատիմք», «Այսօր արին թէ մոռանան մեր որդիք, թող ողջ աշխարհի հային կարդայ նախատիմք»: Ահարոնեանի պատգամը նշանաբանն է դեռ մինչեւ այսօր տարուած ու տարուելիք պայքարի:

Հայ յեղափոխականների յուշերը յաւերժացնում են գոնէ մի մասը հայ ազատագրական պայքարի հոյակապ դրուագներից, որոնք պատմագրութեան մէջ անհաղորդ տողեր միայն պիտի մնային

Հայ ազատագրական պայքարի ընթացքը լի է հերոսական դրուագներով: Ո՞վ պիտի գրի առնէր դրանք: Շատ անգամ հայդուկների խումբը թշնամու դէմ հերոսական կռիւ մղելուց յետոյ գոհ էր գնում ամբողջութեամբ: Ո՞վ պիտի պատմէր կատարուածի մանրամասնութիւնները: Որոշ դէպքերի մասին գողտրիկ դրուագներ ենք կարդում հենց դերակատարների յուշերում: Այդ դրուագներից է Հրաչի (Թիքեաֆեան) եւ Արմէն Գարոյի նկարագրութիւնները Բանկ Օթոմանի գործողութեան մասին: Բանկ Օթոմանի գրաւումը մի

յուսահատ արարք էր եւրոպական պետութիւնների ուշադրութիւնը դէպի հայկական ջարդերը հրաւիրելու համար՝ 1896-ի Օգոստոս 14-ին Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմից կազմակերպուած: Այս հերոսներից մնացած ու մեզ փոխանցուած յուշերը արժանի դրուագներ են հայ քաղաքական գրականութեան անդաստանում՝ որքան որ ինքը դէպքը իր կարեւոր տեղն ունի հայ ազգային ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ:

Այսպիսի յուշեր, հերոսական դէպքերի նկարագրութիւններ լոյս էին տեսնում «Դրօշակ»ում՝ հայ յեղափոխական գործողութիւնների իրական նպատակն ու կարեւորութիւնը ժողովրդի սեփականութիւնը դարձնելու, նրա մտայնութիւնը այդ ուղղութեամբ զարգացնելու համար: «Դրօշակ»ում լոյս տեսած գեղեցիկ նկարագրութիւններից է հայդուկի կեանքի, գործի եւ նրա գործողութիւնների բնութագրումը.

Քայլի՛ր անմոռուն, գիշերային խաւարի մէջ, սարերով ու ձորերով, լուսաբացին թագնուի՛ր անմատչելի դարաններում, հսկիր մշտապէս քրդական ոսոխի դէմ, որ ամէն մի քայլափոխիդ հետեւում է նզովքի պէս, տնֆա՛ր բեռին տակ, փոխադրելու հրացանները շալակիդ, դողա՛ միշտ մատնուելու վտանգից, մահաոխր շարունակ սոսկալի բնութեան դէմ, տառապիր ցաւից, քաղցից ու ծարաւից:

Իսկ Ռուբէնի «Յեղափոխականի մը յուշերը», եօթ հատորով, անփոխարինելի պատմութիւնն է ժամանակաշրջանի: Յիդայիներին՝ նուիրուած բազմաթիւ հատուածներից մէկում Ռուբէնը բացատրում է, թէ ինչու ֆիդայիները իրաւունք չունէին մէկ վայրում եօթ օրից աւելի մնալու.

Ասոր պայմանները երկուք էին: Առաջին՝ որ կառավարութիւնը միշտ շփոթի մէջ մնայ եւ չկարողանայ իր ուշադրութիւնը կեդրոնացնել մէկ վայրի վրայ: Այսպէսով, ֆետայիները ամենուրեք լինելով, հնարաւորութիւն չէին տար կառավարութեան թակարդի մէջ ձգելու գիրենք, ինչպէս նաեւ յանախակի պատահած մատնութիւնները, դիտաւորեալ թէ անմեղ, ապարդիւն կ'անցնէին: Երկրորդ պատճառը տնտեսական էր: Քանի որ ֆետայիները պաշար չէին պտտցնէր իրենց հետ, ուստի պիտի բաւականանային մէկ գիւղէն մէկ փոքր հաց ուտելով: Ասկէ աւելի ծանրանալը թէ՛ անիրաւութիւն էր եւ թէ գիւղին ուժերէն վեր:

Մալխասի «Զարթօնք»ը նոյնպէս իրական կեանք է, քայց աւելի վիպականացած, աւելի մեծ գեղարուեստական պաթոսով:

Յեղափոխական երգեր, ժողովրդական ստեղծագործութիւններ

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամենագոյտրիկ արտայայտութիւններից են յեղափոխական երգերը ընկերային - քաղաքական գաղափարաբանութեամբ, հայրենասիրական բարձր գեղումներով եւ գերմարդկային նուիրումի ու զոհաբերութեան զգացումով յագեցած: Այս երգերը պարզ ու անպանդն լեզու ունեն, շատ անգամ անյայտ հեղինակի գործ. ֆորմերի համակարգը խախտուած է. խախտուած են գեղագիտական արուեստի բոլոր նորմերը: Այս գրականութիւնը բարդ իմաստային ցանցեր չի պարունակում, այդու եւ չի կարող

հանգոյցներ բացող, իմաստներ վերծանող
գրականագետի հետաքրքրությունը շարժել: Այս
գրականությունը Սիամանթոյի կամ Վարուժանի
երեսակայության եւ բարձրաթիչ պատկերներով ու
հարուստ լեզուով չի հիւսուած: Այս գրականությունը,
այնուամենայնիւ, հայելին է պատմական մի կարեւոր
շրջանի բաղաձայն-յեղափոխական իրադարձութիւն-
ների, բայց մանաւանդ պարզ մարդու մտայնութեան, նրա
հոգսերի, տառապանքի ու ձգտումների:

Երաժշտագետը հաւանաբար պիտի ֆննդատէր այդ
երգերի եղանակները, դրանք համարելով աղաւաղուած,
հայ տոհմիկ երաժշտութեան օրէնքներից շեղուած
գործեր: Ֆորմալիստ ֆննդատը այդ բանաստեղծու-
թիւնների մէջ ի գուր պիտի փնտռէր ոճի վնասութիւն,
բարդ ու իմաստալից մեթաֆորներ, կանոնաւոր ուժի ու
յանգ եւ հարուստ գեղարուեստական պատկերներ:
Այդուհանդերձ, յեղափոխական երգերի փունջը
մասսայական մշակոյթի մի կարեւոր դրսեւորում է,
տարերային եւ անմիջական, անկեղծ ու հարազատ
զգացումների պոռթկում:

Այդ երգերի բազմազան թեմաների ուսումնասիրու-
թեամբ ու վերլուծումով մեր աչքերի առջեւ
պատկերանում է ժամանակի հայ մարդու, շահա-
գործուած աշխատաւորի տառապանքի ծովից ժայթքած
բողոքի ձայնը, որ պահանջում է տնտեսական կառոյց-
ների վերանորոգում, շահագործող-շահագործուող
յարաբերութեան յեղաշրջում:

*Բա՛ւ է տանջուեմք, քրտինք քափեմք,
Արիւն վաստակ դատեմք, դիզեմք,
Շահագործող ցեցեր վատեմք,
Իսկ մեզ չոր հաց բաժին հանեմք:*

Մեր աչքերի առջեւ պատկերանում է հայ մօր
ծայրագոյն նուիրաբերումը՝ իր աչքի լոյս, իր կեանքից
թանկ զաւակին հայ ժողովրդի ազատութեան
գոհասեղանին մատուցելու, նրա կեանքը Սուրբ Գործին ի
սպաս դնելու: Ահա՛ արձագանգը Զարթօնքի
գրականութեան մէջ օրօրոցի երգերով արտայայտուած
գաղափարի:

*Ա՛խ ֆիդայիներ, ջա՛ն ֆիդայիներ,
Ձեզ հետ տարէ՛ք իմ տղէն,
Ձեզ հետ ապրի, ձեզ հետ մեռնի,
Ազգին մատաղ իմ տղէն:*

Հայ յեղափոխական երգերի ամենակարեւոր թեման ու
ողնասիւնը ազատութեան տենչն է, նալբանդեանների
ցանած սերմերը, որոնք վերջապէս ընձիւղում էին
ժողովրդական մշակոյթի մէջ. ազատութիւն՝ ամէն բանից
վեր:

*Արծրւի պէս բա՛րձր ես թռնում,
Մասսից բարձր ազատութիւն.
Դու, կեանքից վեր, դու լո՛յս-արեւ
Ազատութիւն, ազատութիւն...*

Հայ մարդու համար, մանաւանդ՝ ժամանակի սահմա-
նափակ աշխարհաիմացութեամբ, Մասսից բարձր ոչինչ
չկար: Եթէ ազատութիւնը չափոււմ էր Մասիսի հետ եւ
նրանից էլ աւելի բարձր էր դատոււմ, եթէ ազատութիւնը
կեանքից էլ թանկ էր թոււմ, ապա ուրեմն պարզ է, թէ
որքան սուր է ձգտումը, որքան խորն է ու արտայայտիչ
օտար բռնակալութեան տակ ճնշուած հայ մարդու վիշտը

Եւ այդ վշտից ծնուած խոյանքը՝ խորտակելու
ստրկութեան կապանքները.

*Մենք չենք ուզեր ազատ կամքի բռնութիւն,
Ուխտել ենք կոռուի, այդ սիրով մեռնի,
Համոզուած ենք, որ միայն զէնքով կայ
հայոց փրկութիւն:*

Դարեր շարունակ թշնամին կոտորել է հայուն: Հայը
իր հողի վրայ ստրուկ է եղել, վարել է ու դատել՝
բռնակալ տիրոջ գանձարանները լցնելու համար:
Ստեղծագործել է՝ նրա մշակոյթը հարստացնելու համար:
Ժամանակն է սթափուելու, ստրկութեան լուծը
թօթափելու: Եւ հայ յեղափոխականը գիտէ, նրան
հետեւող ժողովուրդը գիտէ՝ «միայն զէնքով կայ հայոց
փրկութիւն»: Սիամանթոյի բարձրարուեստ տողերը,
«արդարութիւնը ստեղծել պէտք է եւ ազատութիւնը
մոլեգնաբար յափշտակել», ժողովրդական նիւղեր են
արձակում: Հայը գիտէ արդէն, որ ազատութիւնը միայն
զէնքով կարելի է ձեռք բերել:

*Բա՛ւ է որքան կոտորուեցանք,
Բա՛ւ է որքան թափառեցանք,
Ապաւինենք զէնքի ուժին,
Վերադառնանք հայրենիք:*

Հայրենիքի ազատութեան նամբան փշոտ է: Դեռ որքան
պիտի թափառի վերքերով լի ջան-ֆիդան.

*Վերքերով լի ջան-ֆիդա եմ,
Թափառական, տուն չունեմ.
Եարիս փոխան զէնքս եմ գրկել
Մի տեղ հանգիստ բուն չունեմ:*

Հայրենիքի ահաւոր վիճակը ստիպել է նրան
«գաղափարի զինուոր» դառնալ, սիրուց հեռու, տնից
հեռու, սար ու ձորում թափառել.

*Արնոտ երկիր, սուգ ու շիւան,
Ինձ դուրս քաշեց փակ կեանքից,
Տանջուած հայրենիքի սէրը
Զվախեցուց վտանգից:*

Ու դեռ քանի՜ մութ բանտերի խոնաւ ու չարագոյծ
պատեր պիտի փորձէին կոտորել կամքը հայ ֆիդայու:
Քանի՜ անգութ կախաղաններ պիտի փորձէին լոցնել
վրէժի նիւթը հայ մարտիկի: Հայ ազատագրական պայքարի
դէմ թշնամու հակադարձը հալածանք էր, բանտ ու
կախաղան.

*Կախաղանից երբ որ քամին
Ինձ տարութեքէ նօճալէն
Յիշէ՛ք Պետրոս Սեմերնեանին
Թշնամու դէմ վրէժ գոռալէն:*

Հետեւանք սոսկալի է՝ բանտ, կախաղան, թշնամու
գնդակ: Նորաբոյս ծառի նուրբ նիւղերի պէս
կոտորակում են ֆիդայիները: Յեղափոխութիւնը իր
գոհերն է խլում անխնայ: Բայց ընկրկում չկայ,
գաղափարը բարձր է, նպատակը՝ կենսական.

*Նպատակիս հասնիմ միայն,
Թող զիս հանեն կախաղան,
Կախաղանէն խեղդուկ ձայնով
Պիտի գոչեմ, ա՛խ Հայաստան:*

Կախաղանի չարագուշակ հեռանկարը համակել է հայ
մարտիկին, բայց չի կարողացել նրա սրտից ելած

ազատութեան տենչը լոեցնել, նրա հոգում վառուած կրակը մարել: Վնիւր տրուած է՝ ծառայել ազգին, կոռել հայրենիքի ազատութեան համար, թէկուզ կեանքի գնով:

*Ես պաշտել եմ գաղափար,
Ուխտել եմ զոհուել ազգիս,
Կախադանի անգութ սարսափ
Ձի փոխել իմ սուրբ վնիւր:*

Ֆիդային գիտակցել է, որ հայրենիքի ազատութիւնը զոհեր է պահանջում. գաղափարի յաղթանակը դիւրին չէ, աշխատանք ու կեանք կ'արժէ: Եւ ֆիդային կոռուի դաշտ է նետուում մոսիւնը գրկած. բայց մոսիւնից աւելի ազդու, աւելի ահարկու գէնք է նրա հաւատքը դէպի Սուրբ Գործը, նրա յոյսը դէպի ապագան:

*Գործը կ'ընէ գաղափարը միշտ յաղթական,
Գործի մարդիկ, կոռուի մարդիկ թող ոտքի ելլեն,
Քաջ կոռուինք պիտի, յաղթենք անկասկած,
Մեռնինք ալ չենք պարտուած,
Ապագան մերն է միշտ անկասկած:*

Երիտասարդ արիւն է պէտք՝ ազատութեան աստծու զոհասեղանը ողողելու համար:

*Ազատութեան սիրոյն համար
Շատ արիւններ թափուեցան,
Անմեղ հայեր ու գաւակներ
Եկան այստեղ թաղուեցան:*

Եւ հայրենիքի հողը գուրգուրոտ մօր պէս պիտի գրկէ անշունչ մարմինը ազատութեան սիրոյն զոհուած քաջ մարտիկներին:

*Քեզ ենք յանձնում մեր քաջերը, ո'վ պաշտելի Արաու,
Կրծքիդ մէջը ամուր պահիր անմահ զոհերն հայերուն:*

Հայրենի հողը պիտի ծածկի մարմինը միայն. հոգին անմահ է, որովհետեւ Վարդանի սերունդը գիտակցաբար է մահ ընդունել: Կեանքը ի՞նչ է, եթէ «մահ իմացեալ»ը նրան պիտի չպսակի անմահութեան փառքով: Ուրեմն՝

*Կոռեցէ՛ք տղերք, կոռեցէ՛ք քաջ քաջ,
Անվեհեր կանգնած թշնամու առաջ.
Ցանկալի է մեզ միշտ ազնիւ մահը,
Հեռու մեզանից ոտխիւն ահը:*

*.....
Օ՛ն, կոռուինք տղերք, մինչեւ շունչ վերջին,
Արժանի լինինք փառաց պսակին:*

Որոշ յեղափոխական երգեր մի հերոսի կատարած սխրամենքի գովեստն են անում կամ նրա նահատակութիւնը ոգեկոչում, ինչպէս՝ «Երգ Աշոտ Թաթուլի», «Հրայր-Դժոխքի երգը», «Գնդակ որոտաց Նոյեմբեր ամսուն»՝ Սերոբի ու Սօսէի երգը, «Գարեգին Նժդեհի երգը», «Վերքերով լի ջան ֆիտայ եմ»՝ Պետրոս Սերեմեանի յիշատակին եւ այսպէս շատ ուրիշներ: Որոշ երգեր էլ մէկ ֆիդայական արշաւի, մէկ գործողութեան կամ հերոսամարտի մասին են երգուել եւ այդ դէպքի ոգին են պատկերում, դրա հերոսին են գովում, ինչպէս՝ «Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գլխին ազատութեան դրօշակ»՝ գովքը Սասունի ապստամբութեան եւ Գուրգէնի, Վահանի, Հրայր-Դժոխքի ու Անդրանիկի, կամ «Պանք Օթուման գրաւուած է» եւ Բաքէն Սիւնիի նահատակութիւնը, կամ «Առաքելոց վանքի կոիւր»։ Այդ յիշատակելի դէպքերից մէկն էլ Խանասորայ արշաւանքն էր:

Քուրդ Մազրիկ ցեղը 1896-ի Վանի ինքնապաշտպանության կոմիտեից յետոյ յարձակուել ու կոտորել էր Վանից նահանջող 800 անգէն ֆիդայիներ: Դա մեծ պարտութիւն էր հայոց ազատագրական պայքարի համար եւ Դաշնակցութիւնը որոշեց դրա վրէժը լուծել: Ամիսներ տեւող նախապատրաստութիւնից յետոյ 1897-ի Յուլիս 25-ին ֆիդայական խումբը, Նիկոլ Դումանի, Վարդանի եւ Իշխանի ղեկավարութեամբ, Պարսկաստանից անցաւ սահմանը եւ Խանասորայ դաշտում յարձակում գործեց Մազրիկ ցեղի վրայ: Արշաւանքը յաջողած էր: Մազրիկ ցեղը բացի կանանցից ու երեխաներից, ոչնչացած էր: Այս պատժական արարքը կարելի էր փութելին հայերի նկատմամբ զգուշաւոր կեցումով պարտադրելու համար: Կարելի էր նաեւ 1894-96թ. ջարդերից յետոյ որոշ չափով հայու յուսահատութիւնը, սարսափն ու հոգեկան անկումը փարատելու համար:

Ձորս երգ է նուիրուած այս արշաւանքին՝ «Խանասորի արշաւանք», «Խանասորի ֆայերգ», «Խանասորի հերոսները» եւ «Մենք անկեղծ զինուոր ենք»:

Խանասորի արշաւանք

*Կարկուտ տեղաց Խանասորայ դաշտումը,
Ֆետայիներ դաշնակցական վրիժառու գոռում են:*

*Սոսկաց փւրդը, լեղապատառ Մազրիկցին,
Ճէր երագում ջնջուել ի սպառ ֆաջ ֆետայու գնդակից:*

*-Եաման, Աստուած, ֆետան եկաւ ուր փախչինք,
Ասաց որդուն կրծքին սեղմած լեղապատառ ֆրդուհին*

*-Մի՛ վախենար, հանգիստ կեցիր, բաջի ջան,
Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր ֆաջ ֆետան:*

*Մի ժամուան մէջ Մազրիկ ցեղը ջնջուեցաւ,
Խանասորայ կանաչ դաշտը կարմիր գոյնով ներկուեցաւ:*

*Ձկար Կարոն, տխուր պատեց ամենքին.
Երանի է՝ նրա հոգուն, որ զոհ դարձաւ այդ կոռուին:*

*Քեզ ենք յանձնում մեր ֆաջերը, ո՛վ պաշտելի Արաու,
Կրծքիդ մէջը ամուր պահիր անմահ զոհերն հայերուն:*

*Կու գայ շուտով շղթան կտրած հայ մարդը,
Մեր զոհերը ամուր պահիր գրկիդ մէջը խնկելի:*

*Հայե՛ր, յիշէ՛ք նուիրական այդ օրը,
Յուլիս ամսու ֆանհինգին կատարեցէ՛ք մեր տօնը:*

1890-ի Յունիս 20-ին Կարնում (Էրզրում) ժողովրդական պոռթկումի մի ալիք ցնցեց հայութեանը: Ոստիկանութիւնն ու զօրքը թագցրած զէնք ու զինամթերք գտնելու պատրուակով խուզարկութեան ենթարկեցին հայոց եկեղեցին ու առաջնորդարանը: Խուզարկութեան ընթացքում նրանց կատարած բրտութիւններն ու սրբապղծութիւնը վրդովեց հայերին, որոնք տարեբային կերպով դուրս եկան ոստիկանութեան դէմ: Շուտով կոռուին միացաւ թուրք ամբոխը եւս, եւ մի ֆանի ժամ տեւող այդ կռուում երկուստեք բաւական զոհեր եղան: Այս դէպքն էլ մեծ արձագանք գտաւ ամենուրեք: Եզակի էր նաեւ երեւոյթը: Սա առաջին անգամն էր, որ հայերը այսպէս զանգուածային բողոքի էին դուրս գալիս օսմանեան կառավարութեան բռնարարքների դէմ ու զոհեր տալիս:

Այս դեպքի ներշնչանքով ծնունդ առաջին յեղափոխական
երգը:

*Ձայն մը հնչեց էրգրումի հայոց լեռներէն,
Թունդ-թունդ ելան հայոց սրտեր գէնքի շաչիւնէն:*

*Հայ գիւղացին դարուց ի վեր սուր գէնք չէր տեսած,
Դաշտը թողուց, սուր, հրացան բառի տեղն առաւ:*

*Քնքուշ կեանքը ծանր է թուում հայ օրիորդին,
Ձէնքը ձեռնին յորդորում է հայոց քաջերին:*

*Հայ տիկինը ստիպում է ամուսնուն գնալ,
Պատերազմի դաշտի վրայ վերք տալ, ստանալ:*

*Հայ ծերուկը ցուպը ձեռնին լալով խնդրում է,
Հայրենիքի ազատութիւն տեսնել ու մեռնել:*

*Անմիութիւն տունը քանդող հայոց խեղճ ազգին,
Հրաժարեցաւ, տեղի տուաւ միութեան ձայնին:*

*Լսեց թուրքը ու սառեցաւ արիւնը վատին,
Ձէր երազել հային տեսնել նա այդ վիճակին:*

*Եւրոպային լուրը հասաւ շարժման հայ գեղջկին,
Ուրախական ողջոյն տուաւ հայրենասէրին:*

*Ցնծա՛, մայր մեր, ո՛վ Հայաստան, որդիք միացան,
Ուր դարերու սուգ ու թախիծ քեզնից հեռացան:*

*Ուրախացաւ Մայր Հայաստան, ելաւ կանգնեցաւ,
Հին դարերու սուգ տառապանք մի քիչ մեղմացաւ:*

5

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՇՆՁՄԱՆ ՆՈՐ ԱՂԲԻԻՐ

1970-80-ականների զինեալ պայքարով վերըն-
ծիւղուեց յեղափոխական գրականութիւնը

Այս գլխի տակ դերերը փոխուած են: Գրականութիւնը
չէր կամ գրողն ու բանաստեղծը չէին վերջին հաշուով,
որ 1970-ական, 80-ական թուականների հայոց զինեալ
պայքարը ներշնչեցին, այլ եղաւ հակառակը՝ զինեալ
պայքարը նոր գրականութեան ներշնչման աղբիւր
դարձաւ: Այդ գրականութիւնը նոր նուիրեալներ այդ
պայքարին մղելու չծառայեց, այլ օգնեց տարուող
պայքարը իր ազնուական կողմերով եւ իր նուիրական
դրսեւորումներով հայուն նամաչել տալու, ձուլուած ու
օտարացած հայ երիտասարդի ազգային ջիղը շարժելու:
Այդ գրականութիւնը նաեւ մի տեսակ բողոք էր բոլոր
նրանց դէմ, որոնք այս յուսահատ պայքարը

ահաբեկչութիւն կոչեցին: Այս նորատեսակ ազատագրական պայքարին նուիրուած գրականութիւնը եկաւ այս նոր սիրանքը իրագործող ազատամարտիկի սրտի բարախը, մեր արդար դատի՝ անարդարութեան դէմ մեր վրիժառութեան թելաւոր ձիւ սմբակի դոփիւնը ապափառականացած, անտարբերութեան դիմակի ետեւ թագնուած հայ մարդուն լսելի դարձնելու:

Վահէ Օշականի «Թականդին շուրջ» հատորում տեղ գտած «Օծում» վիպակը եւ «Թելեֆոնը» կարն պատմուածքը հենց այդ բանին են ծառայում: «Օծում»-ի մէջ այդ ժամանակաշրջանում գործունէութիւն տարածած Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ (ASALA) խմբակցութեան յարած երեք երիտասարդներ որոշում են ամերիկահայ մի գաղութում անտարբերութեան մատնուած ու շատ սովորական դարձած հայոց եկեղեցու մեռելային խաղաղութիւնը խախտել: Եկեղեցում սրբապղծութեան արարք բեմադրելով՝ հաւատացեալներին յանկարծակիի բերել, շարժել, արթնացնել: Նպատակն էր՝ հայի անտարբերութեան դիմակը վար առնել, փանդել լնացած հինը՝ ստեղծելու համար նորը, յեղափոխականը, շարժողը, որ պիտի դիմանար Սփիւռքի ձուլող, օտարացնող ալիքներին ու հային հայ պահելու հաստատուն կոռուանը դառնար:

- Հայութիւնը՝ սառած, ֆարացած, բրածոյ դարձած է կրօնին կեղծ դրախտին մէջ: Նախ քան ինքն եկեղեցին ու կրօնին միաստիկը, անկէ ետք հայութիւնը կ'ազատենք իր կրաւորական անփոփոխ վիճակէն, կը վերածենք կեանքի, ապրող բանի, որ կարելի ըլլայ սերունդէ սերունդ փոխանցել...

Այս տողերում, խմբակի ղեկավար Ժակի լեզուով, Վահէ Օշականը ընդգծում է զինեալ պայքարի ելած երիտասարդութեան գործողութիւնների մէկ կարեւոր դերն ու առաքելութիւնը՝ ներքին իմաստով. այն է՝ արթնացնել հայուն, մտածել տալ, ինքնագիտակցութեան բերել նրան, զգացնել տալ, որ ինքը դատ ունի, որ եթէ գիտակցուած ու նպատակաւոր չպայքարի, տանուլ կտայ, կը կորցնի իր ազգային ինքնութեան խարխիւները, կը ձուլուի:

Դարձեալ Վահէ Օշականի «Թելեֆոնը» պատմուածքում Հերրի վանառականի անցեալից, կրակոտ երիտասարդութեան նուիրումից միայն ցեղակրօնի իր համազգեստն էր մնացել. բայց լրագրում կարդացած Հայոց Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկների կատարած մէկ սիրանքը, Լիզբոն 5-ի ինքնասպան արշաւը տեղի թրփական դեսպանատան շէնքի վրայ, յանկարծ սթափեցնում է նրան, դէպի հայութիւն ու դէպի հայու ցան ու մտահոգութիւնները փաշում նրան:

Երիտասարդութիւնը շփոթի մէջ է. անցեալը անորոշ, անձանօթ ոգեւորութեան աղբիւր. իսկ հիմա՞, ներկա՞ն. բանականութիւնը ի՞նչ է խօսում. ինչպէ՞ս պիտի պայքարել, եթէ պիտի պայքարել. ի՞նչ է նպատակը. դէպի ո՞ւր է ուղղուած հայու պայքարը. ի՞նչ պիտի շահի այս տեսակ պայքարի մէջ: Հարցեր, հարցեր, մնշող, հոգի մաշող, անորոշութեան, ամլութեան մատնող.

*With no end in sight
A continuous battle
More determined than ever
With no end in sight"
...No end for what?
No end for whom?
No end according to who?*

*Thoughts rushing through my mind
Like molecules crushing against each other*

*Never drifting
But just colliding
With no end in sight*

*I felt the wound today,
An angel's wings clipped
Cut down in flight,
With no end in sight*

*... No end for struggle?
No end for us?
No end according to who?*

H. Berberian

Բանականութիւնը պատասխան չունի: Նոր խենթեր են պէտք: Բայց ովքե՞ր են այդ խենթերը, ինչո՞վ են տարբեր մեզանից, որ նախընտրեցին համակերպուել մեզ պարտադրուած պայմաններին, բանտուել առօրեայի մէջ ու ազատութիւնը երազել միայն:

*Կը մանչնա՞մ դուք այդ տղան
Որուն կը տեսնէ՞ք դուք գրեթէ
Ամէն օր*

*.....
Այդ իբր թէ մտաւորական տղան
Որ ձեր հետ պիկ մաք կերած է,
Փեփսի, կամ ինչու չէ
Ուխտի խմած է,
Պարած է,
Պայքարած է բռունցքը վեր
Բողոքած է, նորէն պայքարած
.....
Որուն դուք խենթ կարծեցիք*

*Եւ թերեւս
Ով գիտէ
Իրապէս խենթ է իսկ դուք խելացի.
Այս տղան որ ըրաւ ինչ որ ըրաւ
.....
Այս տղան բանտերը ինկաւ հիմա:*

Վիգէն Յ.

Քսաներորդ դարի վերջին ֆառորդի «խաղաղաբարոյ» ֆաղափակրթութեան միանգամայն խոտոր էր այս մի բուն երիտասարդների արարքը: Նրանք մարդասպաններ չէին, այլ խոստմնալից, մտաւորական երիտասարդներ՝ հայու լկուած իրաւունքների ցաւից տառապող: Ուրեմն որքան ուժեղ պիտի լինէր այդ ցաւը, որքան խոր այդ հայրենասիրութեան զգացումը, որ կարողանար լոեցնել «ֆաղափակրթութեան սկզբունքները», փարատել ամէն կասկած ու տատամսում:

*The time had come!
They were on their own. . .
Can you imagine killing someone
What is it like?
You stop and think
Are you really civilized?
Death / Killing
The gun in your hand
Look in his eyes
Your brain stops
Don't think
Make your-self not think
You must shoot
Do it, do it
No
Yes, you must
Don't think, do it*

*I can't, it's life
 Stop it, don't think
 Shoot
 He doesn't deserve to live
 He hates you
 He makes your life miserable
 Get it up to his brain and shoot
 I can't think anymore
 What should I do
 Run
 No
 Walk. . . slowly
 I DID IT!*

Maria

Պարոյր Սեւակը չկար որ երգէր «Երբ չի մնում ելք ու
 նար / Խենթերն են գտնում հնար»: Բայց Յովհաննէս
 Շիրազը ձայնում էր հայրենիքից.

*Եկ գովք անենք հայ Բաշերին
 Խենթ որդին էլ ընդդէմ դարի,
 Յիշէ՛ք հայեր, ինչպէս Տիգրան
 Երեկ Տիգրոն, այսօր Լիգրոն,
 Եկ դիմացիր ազգ իմ զգօն
 Հինգ հայդուկին այս երգեհոն,
 Եկ, որ Վարդանն Աւարայրի
 Անէծք դառնայ թուրքին վայրի:*

Հայրենիքի սիրոյն կատարուած այս ծայրագոյն
 գոհագործութիւնները շարժեցին Սփիւոքի հանգստա-
 բարոյ կեանքին վարժուած հայ երիտասարդին: Միթէ՞
 կարելի էր արհամարհել սէր, երագ, կեանք, զոհել ամէն
 ինչ գաղափարին, Մեծ Երագին: Գործը բոնկեց
 մարտակոչ դարձաւ.

*Եւ դրօշը ձեր Հինգ Անճնուրացնէ՛ր,
 նեղում է մութը զեկ ու դաւադիր
 ու շարժում առաջ,
 առաջ անսասան՝
 Վաղուայ յաղթութեան յոյսով անպատիր,
 Եւ պատգամը ձեր՝
 դառնում մարտակոչ
 հասնող սերունդի:*

Հրակ

Դոյզն չափով ազգային դաստիարակութիւն ստացած
 հայ երիտասարդը, թէկուզ որքան կլանուած իր
 առօրեայով, չէր կարող անտարբեր մնալ.

Յուլիսի մէջ օր մըն էր, ամառնային տաքով
 շեշտուած՝ հանդարտ ու խաղաղ օր մը: Ու ես
 ինքնաշարժի մէջ նստած, կը պտտէի, աչքերս փողոցին
 սեւեռած, բայց միտքս հեռու, կ'երագէր
 խաղաղականի ափերը, իր ծուլութիւն ներշնչող բոլոր
 յատկութիւններով: Յանկարծ, ձայնասփիւռին խաղաղ
 եղանակները ընդմիջուեցան . . . Կը տեղեկացնէր
 Լիգայոնի մէջ հայ տղոց թրփական դեսպանատան
 գրաւումը եւ ապա ինքզինքնին պայթեցնելը:
 Յանկարծակի այս լուրը ուրախութեան բոյն մը դրաւ
 մէջս, հպարտ էի, հայութեան դատը այսպէս պիտի
 լուծուի, փառք Աստուծոյ, որ հերոս տղաք ալ ունինք
 մեր մէջ. . . որոնց նպատակը սակայն բժիշկ մը,
 փաստաբան մը եւ կամ մարզիկ մը ըլլալը չէր . . .
 Անոնք կրցած էին կեանքը հասկնալ, կերտած էին
 նպատակ մը եւ ըմպած էին մահուան գինին, կենացը
 այդ նպատակին: . . . Փառք Աստուծոյ, որ հերոս տղաք
 ալ ունինք մեր մէջ, ինչ ապերախտ մտածում,
 արհամարհանք մը անոնց, երբ այդ միայն կրնար
 ըլլալ իրենց մահուան, այդ գերագոյն զոհողութեան
 արդիւնքը, վարկեանական ուրախութիւն մը եւ ապա՝
 երոպական եղանակ, արագ ինքնաշարժ եւ բժիշկ,
 փաստաբան, մարզիկ . . .

.....
Արդեօք այդ ոռւմբը թուրքի՞ն էր ուղղուած . . . թէ
իմծի՛:

Ասատուր Թրթոեան

Գործը բոնկուեց ու նոր ֆեդայիների փաղանգը
կազմուեց.

Ֆեդայիները
Ոչ թէ էլ չկան,
Կամ՝ օրերի հետ եկան ու անցան,
Այլ նորից եկան . . .
Եւ ո՛չ թէ՛ նրանք նոր գալիս են դեռ,
Ժամանակի հետ չեն եկել անցել . . .
Այլ՝ նորից եկան,
Ու դեռ պիտի գան . . .
Երթը այս շֆեղ երդուեալների
Շարունակում է
Եւ արդար ուղիմ
Մեր սուրբ պայքարի . . .

Մարտիկ Դաւթեան

Եւ այդ նոր ֆեդայիների թափած արիւնը,
ողջակիզուած մարմինները, մենակեաց բանտերի մէջ
դեգերող հոգիները լեզու առան խարագանելու
անտարբերութեան ու անհոգ խաղաղութեան ետեւ
թափնուած հայ զանգուածներին.

Հէ՛յ, առանձինը դուր է՛ք, որ դուրսը ստուեր
«ազատութիւն» ունի՛ք - որքան ազատութիւնը
գլխատուած կ'ելլէ նեղ պատուհանէս, նոյնքան ձեռ
կեանք բանտին մէջ կադ խարկանք է ան:

Մհեր Գարագաշեան
(«Ասպատակումներ» թատերգութիւնից)

Նոր ֆեդայիների արձակած գնդակը եկաւ աշխարհի
մեղաւոր լոռիքիւնը նեղֆելու: Հիմա լսում են մեզ.

Այնքան ժամանակ, որ գոչում էինք,
Ոչ ոք չէր լսում,
Հիմա, որ գէնքի գնդակն է շաչում,
Ու մեր թշնամին գլուխ կորցրած
ՀԱԽԱՐ է կանչում՝
Բոլորն են լսում . . .
Լաւ է թող լսեն:
Այս նենգ աշխարհում՝ գնդակի լեզուն
Լաւ են հասկանում:
Քնած, մոլորուած անտարբերներին
Ահից սթափուած ոտքի է հանում,

Ժողովուրդների մեծ ընտանիքում
Հարց է հարուցում . . .

Մարտիկ Դաւթեան

Զուր սպասեցինք արդարութեան մուրնի հարուածին,
ու ցաւով տեսանք «թէ ինչպէս աշխարհի վրայ մնացած
բանի մը սերմ ազատութիւնը մոլուեցաւ մուրնին տակ»
(Մհեր Գարագաշեան): Ի՞նչ էր արդիւնքը այս պայքարի:
Մէկ տասնամեակ տեւող ու այնքան ափսոս զոհեր խլող
հայկական զինեալ ուժի ցուցադրութիւնը ի գո՞ւր էր
միթէ: Բացի համաշխարհային բաղաձայնա-
դիւանագիտական դաշտի վրայ թողած իր
ազդեցութիւնից, այս պայքարը արդեօ՞ք կարողացաւ
նեղֆել պատը հայ նոր սերնդի մեղկ անտարբերութեան
ու ապագայութեան:

Ազատամարտիկն է բանտում մտորում.

Վախ չունիմ մեռնել, բայց . . . բայց գիս մոթկող,
շնչահեղձող այլ սարսափ մը կայ: Պիտի ըլլա՞յ հոգիս
սերմնացան քաղէ մը, որ փոթորկէ շունչերը
նորերուն, դուրսիններուն՝ ֆայլ առնելու դէպի
ոմրակէզ հսկայէն «յուսատու ապագայի գրաւիչ
ծաղիկներով» նանապարհը: Գերեզմանս պիտի
դառնա՞յ նոր ակօս մը արնախանձ այդ ծաղիկներու
հաւատացեալներուն, թէ . . .

Միեւ Գարագաշեան

Դեռ բանտերում տառապում են շատերը այդ
ազատամարտիկներից: Գուցէ մոռացուել են, գուցէ
այեւս իրենց գործը ժամանակավրէպ դարձաւ, հնացաւ,
կորցրեց իր երբեմնի կարեւորութիւնը եւ չի յիշուում
անգամ:

Վրէժ-Արմէնը Օթթաուա երեքին նուիրուած մի նուրբ
ու արտայայտիչ արձակում նկարագրում է ֆրոջ
հանդիպումը եղբոր հետ բանտում:

*-Եկուր, եղբայրս, եկուր նակատդ համբուրեմ:
Երկուքն ալ ոտքի կ'ելլեն. կը հակին դէպի ապակին,
եղբայրը նակատը կը փակցնէ պաղ մակերեսին.
Բոյրը՝ շրթունքները: Այդ շրթունքներէն հոսած
ջերմութիւնը, սակայն, չի կրնար ըլլալ, որ միայն այդ
փոխտ աղջիկէն քիսած ըլլայ. եղբոր հարագատները,
ընկերները, ժողովուրդը ամբողջ իրենց զգացումները
դրած են այդ շրթունքներուն մէջ:*

Իսկ հիմա արդեօ՞ք այդպէս է մտածում ժողովուրդը:
Գուցէ անցել է ժամանակը, բայց վերջին հաշուով,
ազդեցութիւնը երկարատեւ էր: Այդ նուիրեալ փաղանգն
էր եւ նրանց շնչով դաստիարակուած երիտա-
սարդութիւնը, որ առաջ նետուեց. պատրաստ էր հոգով
եւ մարմնով իրական կոռուի դաշտ մտնելու՝ երբ

Ղարաբաղեան շարժումը սկսեց, երբ զինեալ
պաշտպանութիւնը մէկ ու միակ նամբան էր 170,000
արցախցու կեանքն ու հողը փրկելու: Բէյրութի
փողոցներում, հայկական թաղերն ու հաստատութիւն-
ները պաշտպանող հայ մարտիկներն էին, որոնք առաջին
կոռուղները դարձան ազերի բանակի դէմ՝ երբ
Ղարաբաղից ահազանգը հնչեց:

Ղարաբաղեան ազատամարտը՝ գրական նոր թռիչքների ներշնչման աղբիւր.

1988-ին պայթած Ղարաբաղեան Շարժումը
համազգային բնոյթ ստացաւ, համակեց Հայաստան ու
Սփիւռք: Բոունցքները իրարու միացան ու վեր
բարձրացած «Ղարաբաղը մերն է» ու «Միացում,
միացում» գոչեցին: Շարժումը նոյն գրականութեան
ներշնչանքի աղբիւր դարձաւ: Բանաստեղծները երգեցին
ղարաբաղցու ըմբոստ ոգին: Ոգեկոչեցին յարմար պահը՝
վեր յառնելու, իր ոտնակոխ իրաւունքը պաշտպանելու:
Ժագ Յակոբեանը այսպէս էր գրում.

*Ժ ծագէ ծագ
Բիւր քաղուկներ
են քարձրացեր ու խոյացեր
Որպէս նիզակ
Եւ հողմակոծ դարձեր են ծով
Իրենց ուռած կոհակներով
Փրփրակուտակ
Զի քոնաւոր ուժին ընդդէմ
Անոնք անգէն
Բոունցքներն են Ղարաբաղեան:*

Վահագն Դաւթեանը եւս շարժումից ներշնչուած պատգամում էր դարաբաղուն.

.....

Հողի սուրբ տէրը արմատն է խորին,
Զպոկուես հողից, իմ խրոխտ ԱՐՑԱԽ,
Առաւել ամուր կառչիր այդ հողին:
Թոյլ չտաս երբեք այդ վայրի բոցին,
Որ գայ գողեգող, քո հողին չոքի,
Քարիդ կարծրութեամբ վանիր անկոչին,
Մի բուռդ անգամ չտաս ոչ ոքի:
Դու այդ հողի տէրն, այդ հողի գերին,
Այդտեղ ես ծնուել, որ յարատեւես,
Որ արծուի նման հսկես լեռներին
Եւ արծուի նման տիրաբար թեւես. . .

Ադրբէյջանը հայի արդարութեան կանչը թալանով ու կոտորածով հակադարձեց, Սումգայիթ, Բաֆու ու Կիրովաբատ, ապա՝ զինուած յարձակումներ Հայաստանի սահմանների ու Լեռնային Ղարաբաղի սահմանամերձ գիւղերի վրայ: Պէտք էր պաշտպանուել: Ու ծայր առան ինքնապաշտպանութեան կոիւները, մանաւանդ՝ երբ յոյս չկար, թէ միջազգային ատեաններում հարցը լուծում կը գտնի, իսկ Մոսկուայի միջամտութիւնը ի շահ Ադրբէյջանի էր կատարում ու շրջանի հայաթափման յստակ փաղափականութիւն էր գնում: Հայաստանում մարտական խմբեր էին կազմում, Սփիւռքից դրամ ու մարդոյժ էր գնում ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար: Ազատութեան ոգին համակել էր բոլորին: Հին յեղափոխական երգերը նոր իմաստ էին ստացել ու երգւում էին ամենուրեք: Նոր սիրամանները նոր գոհեր էին խլում: Կոիւ էր գնում: Գրողն ու բանաստեղծը արձագանգում էին այդ հերոսական գործողութիւններին: Նոր փառքի ներբողն էր հիւսւում:

Ու նոր գրականութիւն՝ ժողովրդական նորաստեղծ բանահիւսութիւնից մինչեւ արձակ ու չափածոյ գրական ստեղծագործութիւններ: Այս ստեղծագործութիւնների երեւի ամենից արտայայտիչը հենց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան համար ընդունուած պետական օրհներգն է Վարդան Յակոբեանի հեղինակած «Հիմն Արցախի» բանաստեղծութիւնը.

Ազատ ու անկախ Արցախ.
Քո տուն-ամրոցը կերտեցին,
Պատմութիւնը մեր երկրի
Մեր սուրբ արեամբ մենք սերտեցին:

Դու բերդ ես անառիկ,
Բարձունք սրբազան, վեհ անուն,
Մասունք աստուածային,
Քեզնով ենք յաւերժանում:

Դու մեր լոյս հայրենիք,
Երկիր հայրենեաց, դուռ սիրոյ.
Ապրիր դու միշտ խաղաղ,
Մեր հին ու նոր Ղարաբաղ:

Քաջերն ենք մենք հայկազուն,
Մոաւ ենք, Քիրս ենք ու Թարթառ,
Մեր վանքերով լեռնապահ՝
Անյաղթելի մի բուռ աշխարհ:

Արցախեան ազատամարտից որոշ դրուագներ գրի են առնուել նուազ կամ աւելի գրական յատկանիշներով օժտուած արձակ ստեղծագործութիւններում: Արցախեան ազատամարտը դեռ պիտի շարունակի գեղարուեստական գրականութիւն ներշնչել: Այստեղ, երկու մէջքերում Մանուկ Մնացականեանի «Լուսաւորչի կանթեղը» ժողովածուից:

Ձնայած հակամարտող կողմեր էին, Շուշուայ ու Ստեփանակերտի հրամանատարական կետերից երբեմն ռադիոկապով խօսում էին իրար հետ. սպանուածների փոխանակութեան հարց էր լինում, գերիների փոխանակութեան հարց, եւ խօսակցութիւնը ոռուներէն էր լինում: Կողմերը, ի հարկէ, տիրապետում էին միմեանց լեզուներին, իրար մէջ էին մեծացել, բայց հիմա, երբ դարձել էին թշնամիներ, պատերազմի լեզուն ոռուներէն էր: Եւ երբ կէս գիշերին Ստեփանակերտի հրամանատարական կետում աշխատեց ռադիօկապը, ու Շուշուայ հրամանատարական կետից խօսակցութեան հրաւիրեցին հայկական կողմի հրամանատարին, հերթապահը զարմանքից խոշորացրեց աչքերը.

- Վահ, հայերէն են խօսում...

.....
- Ձեզ են ուզում, հրամանատար, - ասաց հերթապահը:

Հրամանատարը նայեց ժամացոյցին, դէմքին տարակուսանքի նշան յայտնուեց ելաւ, մօտեցաւ ռացիային.

- Սլուշայու...

- Մամեդովն է, հրամանատար, - ասացին այն կողմից, եւ նրա հայերէն խօսելուց հրամանատարը հասկացաւ, որ արտակարգ բան է պատահել:

- Ի՞նչ կայ, Մամեդով...

- Զինուոր լինելուց առաջ մարդ ենք եղել, չէ՞...

- Եսիմ, - հոգոց հանեց հրամանատարը, - էսօր «գրադից» 26 զալպ էք տուել մեր խաղաղ բնակչութեան գլխին:

Այն կողմը մի պահ լռեց: Հրամանատարը լսեց, թէ ինչպէս լսափողում բեկրեկուեց Մամեդովի շնչառութիւնը:

- Խօսքս դրա մասին չի, հրամանատար, - ասաց Մամեդովը:

- Ինչի՞ մասին է...

- Կինս մեռնում է, օգնիր:

- Կի՞նդ...

- Ծննդաբերում է: Մեր բժիշկները գլուխ չեն հանում...

.....

- Ես գլուխ կը հանե՞մ...

- Ղարաբաղի ամենալաւ ակուշերը ձեր մօտ է: Անունը՝ Զոյա...

- Հա՛...

- Մարդ ենք, - Մամեդովի ձայնը կերկերաց, - առաջին երեխաս է...

- Կը ստացուի՞ որ, - ասաց հրամանատարը: - Երկու օր առաջ դուք ծննդատունը հրետակոծել էք:

- Պիտի ինքը գայ, ինքը... Կնոջս տեղափոխելը, ասում են, անհնար է:

- Ինքը՞, - զարմացաւ հրամանատարը:

- Ոսկու մէջ կը կորցնեմ, - ասաց Մամեդովը:

- Հօ մենակ ոսկով չի՞, - հրամանատարը մոայլուեց, լռեց մի պահ: - Ի՞նչ իմանամ ո՞ղջ է, վիրաւոր է քո ասած ակուշերը...

- Իմացիր, աղաչում եմ, իմացիր: Ժամանակ չկայ:

- Ընդունեմք իմացայ: Բայց կը գա՞յ...

- Համոզիր, աղաչում եմ, համոզիր: Մօրս, քոջս կը բերեմ ձեզ մօտ պատանդ կը թողնեմ:

- Նախ՝ պիտի ինքս ինձ համոզեմ, - ձայնը խստացրեց հրամանատարը:

- Տղամարդ ենք՝ հենց հիմա՝ չոքեմ դիմացդ, խնդրեմ...

- Մի քանի րոպէից կապնուիր:

- Ես կապը չեմ անջատում: Սպասում եմ, հրամանատար, սպասում եմ...

.....

- Եկան, - կանչեց մէկը, եւ երեխաները պարը
թողած վագեցին բեռնատարին ընդառաջ:

Հայրերն էին դիրքերից գալիս: Գարնանը ինչպէ՞ս
են գառներին բերում մայր ոչխարների մօտ
կերակրուելու, ինչպէ՞ս են երկու կողմից մայունով
ընդառաջ վագում, խրում իրար մէջ, հաշուած
վայրկեաններում մայր ու գառ գտնում իրար . . . Եւ
ապա տիրում է մի խոր լռութիւն: Ճիշտ այդպէս եղաւ:
Իրար գտան, գրկախառնուեցին, իսկ ում հայրը
նրանց հետ չէր վերադարձել՝ մնաց անշարժ, վիզը
ծուռ, կողքից նայող: Ուսուցչուհին սթափուեց,
ցանկացաւ թախիծը ցրել:

- Նուագէ՛ք, - ասաց, բոնեց 10-12 տարեկան
աղջնակի ձեռքը, մօտեցրեց նուագողներին: - Երգիր:

- Աղջնակը երգը սկսեց, քիչ երգեց, աչքերին
արտասուք՝ երեւաց՝ արտասուքն աչքերին երգեց,
ձայնը կերկերաց, կերկերուն ձայնով երգեց, յետոյ
անսպասելի ընդհատեց երգը, դէմքն առաւ փեքի մէջ
ու հեկեկալով դանդաղ կողմ փաշուեց:

- Թուրքերը հօրը կապել են ծառից, կտրտել ու
վառել: Կարապետեան Վալերի, 33 տարեկան էր

Նայեցի աղջնակին. դէմքը փեքի մէջ, վտիտ
ուսերը երբեմն ցնցում էին: Եթէ մօտենայի, գիրկս էի
առնելու, գլուխս հպելու էի գլխին ու հետը հեկեկալու
էի: Չմօտեցայ: Գնացի աւտոմատն ուսին, ծառի բնին
յեմնուած պատանու մօտ.

- Անունդ ի՞նչ է:

- Դանիլ:

- Քանի՞ տարեկան ես:

- Տասնվեց:

- Հե՛չ թուրք խփած կա՞ս:

- Բա խի՞ չկամ:

- Քանի՞ տարի ես կուում . . .

Հարեց հայեացքը, նայեց աչքերիս մէջ.

- Երկո՞ւ, թէ երե՞ք, - հարցրեց:

.....

Պայքարը դեռ չի աւարտուած: Բիւրաւոր հայ
երիտասարդների արեան գինը դեռ չի վնարուած:
Միջազգային դիւանագիտութիւնը դեռ խաղի է բոնել
Արցախի հարցը: Հայրենի գրող Գրիգոր Ջանիկեանի
բառերով, «Ասում են՝ բոլոր նահատակները
մահանում են փշեպսակով: Ինչպէս Յիսուս
Քրիստոսը: Փշեպսակը լուսապսակի է փոխում այն
պահին, երբ իրականանում են նրանց երազները . . . »:
Իսկ մեր նահատակների երազը դեռ չի իրականացել:

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻՒ 1 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1) Լսարանը, ըստ ընդհանուր թուի, խմբերի է բաժանում, այնպես որ իւրաքանչիւր խումբ կազմուած լինի ոչ աւելի քան 5 հոգուց: Աշխատանքը կատարում է խմբային:

Իւրաքանչիւր խմբի յանձնարարում է մէկ ենթավերնագիրը տրուած դասախօսութեան (այս պարագայում 4 նիւթ): Խումբը դասարանում առանձին հաւաքուած շուրջ կէս ժամ ժամանակ ունի խորհրդածելու եւ մի էջի չափ իր գեկոյցը գրելու իրեն յանձնուած նիւթի մասին: Վերջում, խմբերի խօսնակները գեկոյցները կարդում են դասարանում:

2) Սեմինարին մասնակցող իւրաքանչիւր անհատ պարտականութիւն է ստանձնում տանը մէկ կարն պարբերութեան մէջ րացատրելու, թէ ինքը ի՞նչ է հասկանում «Հայոց ազգային ազատագրական պայքար» ասելով:

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻՒ 2 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Լսարանը ըստ ընդհանուր թուի խմբերի է բաժանում, այնպես որ իւրաքանչիւր խումբ կազմուած լինի ոչ աւելի քան 3 հոգուց: Աշխատանքը կատարում է խմբային:

Իւրաքանչիւր խմբի յանձնարարում է ստորեւ բերուած չորս վարժութիւններից մէկը: Վարժութիւնները, ի հարկէ, պէտք է մէկից աւելի խմբերի յանձնարարել: Խմբերը դասարանում առանձին հաւաքուած 30-45 րոպէ ժամանակ ունեն վարժութիւնները լուծելու եւ վարժութեան լուծում-նախադասութիւնը վերծանելու: Վերջում, խմբերի խօսնակները դասարանում կարդում են ստացած արդիւնքները, որոնց ամբողջութիւնը խտացնում է թիւ 2 սեմինարի նիւթը:

(Ի նկատի ունեցէ՛ք, որ «իւ» եւ «ու» երկհնչիւնները մէկ տառ են հաշուուած:)

Վարժութիւն թիւ 1

5 42 105 136 50 125

17-րդ դարից սկսած - - - - - Կայսրութիւնը վայրէջք էր
ապրում: Սուլթանները անկարող էին կայսրութիւնը վարել:

127 109 114 96 134 117 74

- - - - - ր, մանաւանդ ֆրանսիացիները իրենց
ֆաղափարքութիւնն ու արուեստը Օսմանեան
Կայսրութիւնը բերին:

27 61 31 112 92

Եւրոպացիները բարենորոգումներ (- - - - -)
պարտադրեցին Սուլթանին:

67 129 46 118

Հայ մտաւորականութիւնը Եւրոպական - - - - - ի
գաղափարներով էր տարուած:

86 12 33 135 23 120 91 17

Օտարի բռնակալ լուծը գրկել էր հային - - - -
մտածելու եւ իր մարդկային - - - - - ր
պաշտպանելու կարողութիւնից:

126 128 13 116 83 45 35 36 80 29 119 44

1789-ի եւ 1848-ի ֆրանսիական - - - - - ր
իրենց ազդեցութիւնը թողեցին աշխարհի վրայ:

133 22 70 26 47 16 54 1 57 53 4 28 94 56 69 40 95 115 93 37

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը առաջադրում էր՝
- - - - - , - - - - - , - - - - - :

11 10 131 14 21 111 132 49 8 84 104 78 3 30 58 2 113

Մադրասի մտաւորականները յարաբերութեան մէջ էին
- - - - - ի մելիքների, - - - - - ի կաթողիկոսի եւ
- - - - - ի թաւառորի հետ:

15 89 90 20 41 48 108 121 60 32 130 18

- - - - - Հայրիկի ճառը յայտնի դարձաւ
- - - - - փոխաբերութեամբ, որ նշանակում էր, թէ
առանց զինեալ պայքարի ազատութիւն չի գնում:

39 43 124 9 51 73 66 6 123 59 24 7 75 25

Հայոց ֆաղափական զարթոնքի բնական հետեւանքն էր
- - - - - զինեալ - - - - - ր:

97 85 77 103 62 122 102 101 82 81 76
Հայոց - - - - - Եկեղեցին կասկածով էր նայում
կաթոլիկների եւ - - - - - ների գործունէութեանը:

79 68 107 38 55 110

45 35 72

Զարթոնքի գրականությունը հնչեցրեց գաղափարներ, ինչպես՝
Ա. - - - - - Հայարտություն, Հ. - - - - - եւ
մանաւանդ՝ Ա. - - - - -:

52 99

- - - - - ների ցանցը մեծապէս օգնեց ժողովրդի մէջ լուսա-
ւորութեան տարածմանը:

88 71 106

«- - - - -» նշանաբանով Կովկասում ծնունդ էին
առնում խմբակցություններ, որոնք արեւմտահայութեան
ազատագրման էին ձգտում:

100 87 34

Քաղաքական զարթոնքը- - - - - ն էր, որ
ազատագրական պայքարի ծաւալման յանգեց:

Յաջորդ էջում գծիկների վրայ տեղաւորեցէք այն տառը, որ
համապատասխանում է գծիկի տակ գրուած թուին եւ դուր կը
ստանաք վարժութեան լուծում-նախադասությունը:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29

30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53

54 55 56 57 58 59 60 61 62 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78

79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102

103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118

119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136

Վարժություն թիվ 2

92 98 89 115

----- միարանները արեւմտահայութեան զարթոնում
մեծ դեր կատարեցին:

121 93 48 69 59

17-րդ դարից սկսած ----- Կայսրութիւնը վայրէջք էր
ապրում: Սուլթանները անկարող էին կայսրութիւնը վարել:

40 106 60 118 74 116 119

----- ը, մանաւանդ ֆրանսիացիները իրենց
ֆաղափարներինն ու արուեստը Օսմանեան Կայսրութիւն
ընդհին:

32 85 50 101 12 120

Եւրոպացիները բարեկրթութեամբ (- - - - -) պար-
տադրեցին սուլթանին:

-----,
2 117 83 11 65 28 97 45 21 90 9

Օտարի բռնակալ լուծը գրկել էր հային ----- մտածելու
եւ իր մարդկային ----- ը պաշտպանելու կարողու-
թիւնից:

3 6 29 17 33 77 104 23

1789-ի եւ 1848-ի ֆրանսիական ----- ը
իրենց ազդեցութիւնը թողեցին աշխարհի վրայ:

-----,
110 27 107 31 34 16 109 20 25 15

1 47 38 44 55

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը առաջադրում էր՝
-----:

-----,
68 42 111 13 14 67 66 39 102 8 30 26 35 95

Մադրասի մտաւորականները յարաբերութեան մէջ էին
----- ի մեղիքների, ----- ի կաթողիկոսի եւ
----- ի թագաւորի հետ:

-----,
82 91 75 37 96 36 19 94 46

----- Հայրիկի ճառը յայտնի դարձաւ -----
փոխաբերութեամբ, որ նշանակում էր, թէ առանց զինեալ
պայքարի ազատութիւն չի գնում:

71 79 52 56 54 114 61 81 99 62 123 87
Հայոց ֆաղափական զարթոնքի բնական հետեւանքն էր
----- զինեալ -----ը:

-----,
53 113 63 24 57 64 5 7 108 49 122
Հայոց ----- Եկեղեցին կասկածով էր մայում
կաթոլիկների եւ ----- մերի գործունէութեանը:

-----,
51 58 103 78 80 73 84

105

Զարթոնքի գրականութիւնը հնչեցրեց գաղափարներ,
ինչպէս՝ Ա. ----- Հայարտութիւն, Հ. ----- եւ
մանաւանդ՝ Ա. -----:

10 43

----- ների ցանցը մեծապես օգնեց ժողովրդի մէջ լուսաւորութեան տարածմանը:

112

76

Հայոց կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններում, ինչպէս
Լազարեան Հեմարանը, ձեւաւորուեցին ապագայի
----- խմբակցութիւնների գաղափարները:

100

22

88

----- -ի հայեացքները անգլիական
ֆալաֆակրթութեան ազդեցութեամբ զարգացան:

Յաջորդ էջում գծիկների վրայ տեղաւորեցէ՛ք այն տառը, որ
համապատասխանում է գծիկի տակ գրուած թուին եւ դուք կը
ստանա՛ք վարժութեան լուծում-նախադասութիւնը:

----- **Ժ** ----- **Պ** -----
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23

----- **Լ,** -----
24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44

45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66

----- **Լ.** ----- **Յ** ----- **Ը** -----
67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84

----- **Պ** ----- **Ե** -----
85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107

108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123

Վարժութիւն թիւ 3

18 21 49 124

1794-ին ----- ում հրատարակուեց հայոց առաջին պարբերաթերթը՝ -----ը:

82 118 101 135

----- միաբանները արեւմտահայութեան զարթոնում մեծ դեր կատարեցին:

52 14 129 117

17-րդ դարից սկսած ----- Կայսրութիւնը վայրէջք էր ապրում: Սուլթանները անկարող էին կայսրութիւնը վարել:

120 69 68 119 95 132

-----ը, մանաւանդ ֆրանսիացիները, իրենց ֆաղափակրթութիւնն ու արուեստը Օսմանեան Կայսրութիւն բերին:

43 75 97 54 127

Եւրոպացիները բարեփոխումներ (-----) պարտադրեցին սուլթանին:

11 108 131 17 110 81 46 31 44

Օտարի բռնակալ լուծը գրկել էր հային ----- մտածելու եւ իր մարդ կային -----ը պաշտպանելու կարողութիւնից:

26 29 65 72 128 15 13

1789-ի եւ 1848-ի ֆրանսիական -----ը իրենց ազդեցութիւնը թողեցին աշխարհի վրայ:

9 7 122 64 126 113 38 107 121 19

16 4 86 84 42 35

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը առաջադրում էր՝

-----,

90 8 23 48 133 5 76 1 59 134 125 3 37 114 130 96

Մադրասի մտաւորականները յարաբերութեան մէջ էին -----ի մեղիքների, -----ի կաթողիկոսի եւ -----ի թագաւորի հետ:

10 12 79 41 105 93 116 20 83 50

----- Հայրիկի ճառը յայտնի դարձաւ ----- փոխաբերութեամբ, որ նշանակում էր, թէ առանց զինեալ պայ- ֆարի ազատութիւն չի գնում:

25 28 32 36 34 33 40 30 87 27 51 60

Հայոց ֆաղափական զարթոնքի բնական հետեւանքն էր ----- զինեալ -----ը:

57 77 74 136 62 61 2 89 63 71 99

Հայոց ----- եկեղեցին կասկածով էր նայում կաթոլիկների եւ -----ների գործունէութեանը:

109 45 111 22 85 70 80 115 6 103 56

58 53

Զարթօնքի գրականությունը հնչեցրեց գաղափարներ,
ինչպես՝ Ա. --- Հայարտություն, Հ. ---
մանաւանդ՝ Ա. ---:

67 66

--- ների ցանցը մեծապէս օգնեց ժողովրդի մէջ
լուսաւորութեան տարածմանը:

100 123

Հայոց կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններում, ինչպէս
Լազարեան ձեմարանը, ձեւաւորուեցին ապագայի
--- խմբակցութիւնների գաղափարները:

91 92 98 104 112

--- ի հայեացքները անգլիական ֆաղա-
փակրթութեան ազդեցութեամբ զարգացան:

73 55 47 94 39

Կաթոլիկ եւ բողոքական ֆարոգիչները նախ փորձեցին
--- ներին դարձի բերել եւ ֆրիստոնեայ դարձնել:

Յաջորդ էջում գծիկների վրայ տեղաւորեցէ՛ք այն տառը, որ
համապատասխանում է գծիկի տակ գրուած թուին եւ դուք կը
ստանա՛ք վարժութեան լուծում-նախադասութիւնը:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26

27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46

47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63

«- - - - -» - - - - - Լ - - - - -
64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87

Ժ - - - - - Դ - - - - - Լ ԵԻ
88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106

107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118

119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136

Վարժութիւն թիւ 4

105 140 15 61 37 99 46 72

1794-ին - - - - - ում հրատարակուեց հայոց առաջին պարբերաբերքը՝ - - - - - ր:

44 141 124 128

- - - - - միաբանները արեւմտահայութեան զարթոնում մեծ դեր կատարեցին:

125 123 131

17-րդ դարից սկսած - - - - - Կայսրութիւնը վայրէջք էր ապրում: Սուլթանները անկարող էին կայսրութիւնը վարել:

28 58 120 115 79 84

- - - - - ր, մանաւանդ ֆրանսիացիները իրենց ֆաղափարութիւնն ու արուեստը Օսմանեան Կայսրութիւն բերին:

5 30 108 16 94

Եւրոպացիները բարեփոխումներ (- - - - -) պարտադրեցին սուլթանին:

117 50 95 122 48 22 9

Օտարի բռնակալ լուծը գրկել էր հային - - - - - մտածելու եւ իր մարդկային - - - - - ր պաշտպանելու կարողութիւնից:

3 35 136 138 133 21 98

1789-ի եւ 1848-ի ֆրանսիական - - - - - ր իրենց ազդեցութիւնը թողեցին աշխարհի վրայ:

47 121 17 39 104 68 88 127 12

62 14 77 92 86

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը առաջադրում էր՝

129 10 7 13 113 130 75 70

56 126 81 2. 8

Մադրասի մտաւորականները յարաբերութեան մէջ էին - - - - - ի մելիքների, - - - - - ի կաթողիկոսի եւ - - - - - ի թագաւորի հետ:

89 112 91 6 11 20 116 57

- - - - - Հայրիկի ցածր յայտնի դարձաւ - - - - - փոխարեութեամբ, որ նշանակում էր, թէ առանց զինեալ պայ- ֆարի ազատութիւն չի գնում:

65 18 107 32 53 62 63 23 31

Հայոց ֆաղափական զարթոնքի բնական հետեւանքն էր - - - - - զինեալ - - - - - ր:

96 76 71 29 41 135 139

Հայոց - - - - - Եկեղեցին կասկածով էր նայում կաթոլիկների եւ - - - - - ների գործունէութեանը:

Վարժություն թիւ 1

Բառերը՝ Օսմանեան, Եւրոպացիներ, Թանգիմաթ, Զարթօնք, Ազատ Իրաւունքներ, Յեղափոխութիւններ, Եղբայրութիւն, Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Ղարաբաղ, Էջմիածին, Վրաստան, Խրիմեան, Երկաթէ Շերեփ, Ազատագրական, Պայքար, Առաքելական, Բողոքական, Ազգային, Հայրենասիրութիւն, Ազատութիւն, Դպրոց, Դէպի երկիր, Վերջին Փուլ:

Նախադասութիւնը՝ Զարթօնքի գաղափարները՝ եղբայրութիւն, ազատութիւն, հաւասարութիւն, մարդու անհատական և ազգային կեանքի անկախ առաջդիմութիւնը ապահովող լծակներն էին, որոնք Եւրոպան յեղաշրջեցին:

Վարժություն թիւ 2

Բառերը՝ Միջիթարեան, Օսմանեան, Եւրոպացիներ, Թանգիմաթ, Ազատ Իրաւունքներ, Յեղափոխութիւններ, Եղբայրութիւն, Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Ղարաբաղ, Էջմիածին, Վրաստան, Խրիմեան, Երկաթէ Շերեփ, Ազատագրական, Պայքար, Առաքելական, Բողոքական, Ազգային, Հայրենասիրութիւն, Ազատութիւն, Դպրոց, Քաղաքական, Յովսէփ Էմին:

Նախադասութիւնը՝ Հայ ժողովրդի մէջ նախ պէտք էր լուսաւորութիւն տարածել, ապա՝ նրան ազատագրական պայքարի մղել: Եւրոպայի հայրենասիրական պայքարը նախ մշակութային և յետոյ քաղաքական զարթոնք:

Վարժություն թիւ 3

Բառերը՝ Մադրաս, Ազդարար, Միջիթարեան, Օսմանեան, Եւրոպացիներ, Թանգիմաթ, Ազատ, Իրաւունքներ, Յեղափոխութիւններ, Եղբայրութիւն, Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Ղարաբաղ, Էջմիածին, Վրաստան, Խրիմեան, Երկաթէ Շերեփ, Ազատագրական, Պայքար, Առաքելական, Բողոքական, Ազգային, Հայրենասիրութիւն, Ազատութիւն, Դպրոց, Քաղաքական, Յովսէփ Էմին, Մահմեդական:

Նախադասութիւնը՝ Մովսէս Բաղրամեանը՝ հիմնադիրը հայ քաղաքական գրականութեան, Մադրասում հրատարակած «Յորդորակ»-ում քննադատում էր հայ ժողովրդին զենքի դիմել և ազգային անկախ պետականութիւն ստեղծել:

Վարժություն թիւ 4

Բառերը՝ Մադրաս, Ազդարար, Միջիթարեան, Օսմանեան, Եւրոպացիներ, Թանգիմաթ, Ազատ, Իրաւունքներ, Յեղափոխութիւններ, Եղբայրութիւն, Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Ղարաբաղ, Էջմիածին, Վրաստան, Խրիմեան, Երկաթէ Շերեփ, Ազատագրական, Պայքար, Առաքելական, Բողոքական, Ազգային, Հայրենասիրութիւն, Ազատութիւն, Դպրոց, Քաղաքական, Յովսէփ Էմին, Հայոց եկեղեցի, Միլլիթ, Մահմեդական:

Նախադասութիւնը՝ Հայութեան երկու մասի բաժանումը լինելը արգիլեց զարգացումը արեւմտահայ և արեւելահայ հատումների միասին մտածելու, հարցերի միացեալ լուծումը գտնելու և միացեալ հողամաս ստեղծելու գաղափարի:

Լսարանը ըստ ընդհանուր թուի խմբերի է բաժանում, այնպես որ իւրաքանչիւր խումբ կազմուած լինի ոչ աւելի քան 3 հոգուց: Աշխատանքը կատարուում է խմբային:

Իւրաքանչիւր խմբի յանձնարարուում է ստորեւ բերուած չորս նիւթերից մէկը: Խմբերը դասարանում առանձին հաւաքուած շուրջ կէս ժամ ժամանակ ունեն աշխատանքը լրացնելու: Վերջում, խմբի խօսնակները դասարանում կարդում են խմբի գեկոյցը: Զեկոյցների ընդհանուր պատկերը խտացումն է թիւ 3 սեմինարի պարփակած նիւթի:

Խմբային աշխատանք թիւ 1 - Սեմինար թիւ 3

Թիւ 2 սեմինարի նիւթերի մէջ լայն տեղեկութիւններ են տրուած Մովսէս Բաղրամեանի «Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» աշխատութեան մասին: Մէկ անգամ եւս կարդացէ՛ք դրանք եւ պատասխանեցէ՛ք հետեւեալ հարցումներին: Ձեր պատասխանները ձեւակերպեցէ՛ք այնպէս, որ արդիւնքում իրարու շաղկապուած մի շարադրութիւն ստացուի:

1. Ո՞ւր, ե՞րբ եւ ո՞վ գրեց այս աշխատութիւնը. ի՞նչ էր խորագիրը.
2. Ի՞նչ տեղ ունի այս աշխատութիւնը հայ գրականութեան մէջ.
3. Որո՞նց է ուղղուած հեղինակի խօսքը.
4. Հայութեան ներկայ իրավիճակը ինչպէ՞ս է նկարագրուած.
5. Ինչպէ՞ս է համեմատուում անցեալը (մեր նախնիների փառութիւնները) ներկայի հետ եւ ի՞նչ նպատակով է այդ համեմատութիւնը կատարուում.
6. Ծնողները ինչպէ՞ս պիտի դաստիարակեն իրենց որդիներին եւ ի՞նչ նպատակով.
7. Հեղինակը ազգի փրկութիւնը ինչի՞մէջ է տեսնում.
8. Այդ գամբի վրայ փառալերում է ի՞նչ անել.
9. Ի՞նչ է ձեր մեկնաբանութիւնը այս բոլորի եւ ձեր եզրակացութիւնը:

Խմբային աշխատանք թիւ 2 - Սեմինար թիւ 3

Կարդացէ՛ք նիւթերի մէջ ընդգրկուած Միխայէլ Նալբանդեանից (1829-1866) բանաստեղծութիւնները, որ իր ժամանակ առաջատար գաղափարներ արտայայտող, ազգի տխուր իրավիճակի մասին մտահոգ եւ այդ իրավիճակից դուրս գալու համար նամբաներ խորհող մտաւորականներից էր: Եթէ կարող է՛ք, գտէ՛ք նոյն ոգով գրուած նրա այլ բանաստեղծութիւնները եւս:

Բանաստեղծութիւնները կարդալուց յետոյ պատասխանէ՛ք հետեւեալ հարցումներին: Ձեր պատասխանները ձեւակերպէ՛ք այնպէս, որ իրարու շաղկապուած մի շարադրութիւն ստացուի:

1. Ո՞ր ժամանակներում ապրեց եւ ինչպիսի՞ կեանք ունեցաւ Միխայէլ Նալբանդեանը. ինչո՞ւ բանտարկուեց.

2. Ինքը իր մանկութիւնը ինչպէ՞ս է նկարագրում «Մանկութեան օրեր» եւ «Երգ ազատութեան» բանաստեղծութիւններում. ի՞նչն է, որ մտահոգում է նրան եւ տարբերում սովորական մանկութիւնից.

3. Ինքն իր համար ինչպիսի՞ նամբայ է գծում եւ այդ նամբի վրայ նրա բանաստեղծի կոչումը ի՞նչ դեր է կատարում.

4. «Իտալացի աղջկայ երգ» բանաստեղծութիւնը ի՞նչպէս է նկարագրում Իտալիան. Իտալացի աղջիկը ի՞նչ է տալիս եղբօր եւ ի՞նչ է պատգամում նրան. Իտալիան ինչո՞ւ եւ ում դէմ էր կուռում. բանաստեղծութեան վերջում հեղինակը ի՞նչ համեմատութիւն է գծում հայ եւ Իտալացի կանանց միջեւ եւ ուրեմն ի՞նչ սպասելիք ունի հայ կանանցից.

5. Նալբանդեանը ինչո՞ւ այս բանաստեղծութիւնը Իտալիայի համար գրեց.

6. Այս բանաստեղծութիւնը որպէս պետական հիմն ե՞րբ ընդունուեց եւ իրրեւ այդպիսին ի՞նչ պատգամ կամ նշանակութիւն ունի.

7. Այսօրուայ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնը ինչպէ՞ս է համեմատուում այս բանաստեղծութեան հետ:

Խմբային աշխատանք թիվ 3 – Սեմինար թիվ 3

Ինչպես այս սեմինարի նիսի մէջ տեսանք, հայոց Զարթօնքի գրականութեան մէջ կարեւոր տեղ ունեն օրօրոցի երգերը, որոնց միջոցով բանաստեղծը փառաբանում է հայ մայրերին ազատութեան տենչով դաստիարակել գաւակներին, նրանց ներշնչել ազգային գիտակցութիւն, հպարտութիւն եւ հայ ժողովրդի տառապանքը փարատելու, անցեալի փառքը վերականգնելու վնասակարութիւն: Կարդացէ՛ք Ռաֆայէլ Պատկանեանի (1850-1892) օրօրոցային բանաստեղծութիւնների մասին հատուածը եւ պատասխանէ՛ք հետեւեալ հարցումներին: Ձեր պատասխանները ձեւակերպէ՛ք այնպէս, որ իրարու շաղկապուած մի շարադրութիւն ստացուի:

1. Այս բանաստեղծութիւնների մէջ ի՞նչն է տարբեր սովորական օրօրոցի երգերից.
2. Հայրենիքը ինչպէ՞ս է նկարագրուած.
3. Ի՞նչ գաղափարներ են արտայայտուած, որոնք համընկնում են հայոց Զարթօնքի գաղափարաբանութեան հետ.
4. Ինչո՞ւ այս գաղափարները օրօրոցի երգերում են արտայայտուում.
5. Հայ մայրերի վրայ ի՞նչ յոյս ունի դրած բանաստեղծը.
6. Այս երգերի մէջ արտայայտուած գաղափարները ինչպէ՞ս են համեմատուում նոյն հեղինակից ձեր տրամադրութեան տակ ունեցած «Վարդան Մամիկոնեանի երգը» բանաստեղծութեան հետ:
7. Ձեր մեկնաբանութիւնն ու եզրակացութիւնը:

Խմբային աշխատանք թիվ 4 – Սեմինար թիվ 3

Կարդացէ՛ք 1862-ի Զէյթունի ապստամբութեան մասին ձեզ տրուած համառօտ ծանօթութիւնը՝ դէպքի մասին որոշ գաղափար կազմելու համար: Եթէ կարող էի, օգտուեցէ՛ք դրսի աղբիւրներից (հանրագիտարան, հայոց պատմութեան գրքեր եւ այլն, ձեր գիտելիքները անելացնելու համար): Թուրքի բռնութեան դէմ զէյթունցիների այս սիրանքը հայ ազատագրական պայքարում առաջին զինեալ դիմադրութիւնն էր եւ չէր կարող չներշնչել ազատական ոգով տոգորուած հայ գրողին: Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը (1828-1868) մէկն էր այդ գրողներից: Զէյթունի ապստամբութիւնից ներշնչուած նրա բանաստեղծութիւններից երկուսից՝ «Մահ փառքդույն» եւ «Թաղումն փառքդույն» հատուածներ են տրամադրուած ձեզ: Կարդացէ՛ք եւ պատասխանէ՛ք հետեւեալ հարցումներին: Ձեր պատասխանները ձեւակերպէ՛ք այնպէս, որ իրարու շաղկապուած մի շարադրութիւն ստացուի:

1. Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի այս բանաստեղծութիւնները ի՞նչ դէպքից են ներշնչուած. ի՞նչ գիտէ՛ք այդ դէպքի մասին եւ ինչո՞ւ հայ ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն ունի այդ դէպքը.
2. «Մահ փառքդույն» բանաստեղծութեան մէջ՝
 - ա. մահամերձ փառքդին ինչո՞ւ հպարտ է եւ ուրախ.
 - բ. ի՞նչ է նա պատգամում իր մօրը.
 - գ. ինչո՞ւ մայրը պիտի լաց չիւնի.

դ. իր օրօրոցի մօտ մօր երգած երգերի եւ ներկայ իր վիճակի մէջ ի՞նչ համեմատութիւն է դնում տղան.

ե. բանաստեղծութեան կրկնուող տողերը ի՞նչ են արտայայտում.

3. «Թաղումն փաջորդւոյն» բանաստեղծութեան մէջ ա. ովքե՞ր են զոհուած պատանուն թաղում.

բ. ինչո՞ւ թաղումը այդպէս անշուք ու անձայն է կատարում.

գ. ինչո՞ւ դագաղ կամ պատանի պէտք էր փաջորդւոյն.

դ. փահանան ինչպէ՞ս է նկարագրուած եւ ինչո՞ւ նա թոյլ չի տալիս սգալ զոհուած պատանու վրայ.

ե. ինչո՞ւ է ասում, թէ պատանին շատ ապրեց.

զ. մեռած պատանին որո՞նց եւ ի՞նչ պատգամ պիտի տանէր.

է. ո՞րն էր փառքը մեռած ու թաղուած պատանու.

4. Պէշիկթաշլեանը այս բանաստեղծութիւններով ի՞նչն է գովում կամ պանծացնում.

5. Զեր կարծիքով, իրական դէպքից ներշնչուած այս կտորները ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցան ժամանակակից ընթերցողի վրայ.

Տուէ՛ք ձեր մեկնաբանութիւնն ու եզրակացութիւնը:

ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ԹԻԻ 4 ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

Լսարանը ըստ ընդհանուր թուի չորս խմբերի է բաժանում, այնպէս որ իւրաքանչիւր խումբ կազմուած լինի ոչ անելի քան 5 հոգուց: Աշխատանքը կատարում է խմբային:

Իւրաքանչիւր խմբի յանձնարարում է ստորեւ բերուած չորս նիւթերերից մէկը: Խմբերը դասարանում առանձին հաւաքուած շուրջ կէս ժամ ժամանակ ունենաշխատանքը լրացնելու: Վերջում, խմբերի խօսնակները դասարանում կարդում են խմբի զեկոյցը: Զեկոյցների ընդհանուր պատկերը խտացումն է թիւ 4 սեմինարի պարփակած նիւթի:

Խմբային աշխատանք թիւ 1, Սեմինար թիւ 4

Հայ ազգային ազատագրական պայքարին նուիրուած Սիամանթոյի (1878-1915) եւ Դանիէլ վարուժանի (1884-1915) բանաստեղծութիւնները գեղարուեստական գլուխգործոցներ են: Այս բանաստեղծութիւնները, թէեւ մի քիչ բարդ կառուցուածքով եւ շատ նոխ, երբեմն դժուար ըմբռնելի բառապաշարով գրուած, իրենց մէջ խտացնում են ժամանակի յեղափոխական մտայնութիւնը, բարձր իդէներն ու ձգտումները: Դրանք Զարթօնքի գրականութեան աստիճանական կատարելագործումն են արձանագրում՝ ո՛չ միայն արուեստի կատարելութեամբ, այլ նաեւ Զարթօնքի թեմաների աւելի խորացումով, մանաւանդ՝ աւելի գիտակցուած, իրականութիւնից բխած ու գործնական:

Այս սեմինարի նիւթին մէջ ընդգրկուած մէջբերումների եւ տրուած բացատրութիւնների հիման վրայ փորձէ՛ք պատասխանել հետեւեալ հարցումներին: Ձեր պատասխանները ձեւակերպէ՛ք այնպէս, որ իրարու շաղկապուած մի շարադրութիւն ստացուի:

1. Սիամանթոյի «Գաղափարին» բանաստեղծութեան մէջ՝
ա. հեղինակը ի՞նչ գաղափարի մասին է խօսում.
բ. անցեալում տարուած ազգային պայքարը ինչպէ՞ս է կապւում ներկայի հետ.
գ. գաղափարը վերջնական յաղթանակ արձանագրո՞ւմ է, թէ ոչ.
դ. գաղափարի յաղթանակը ըստ հեղինակի ի՞նչ միջոցով պիտի ապահովուի.

2. Սիամանթոյի «Յոյսին մամբան» բանաստեղծութեան մէջ՝
ա. վերջին համարում հեղինակը ո՞ւմ է ուղղում խօսքը եւ ի՞նչ կոչ է անում նրան.
բ. ո՞րն է Սիամանթոյի ընտրած մամբան.
3. Սիամանցոյի «Դարերու վրէժ» բանաստեղծութեան մէջ՝
ա. նախորդ սերունդներից փոխանցուած ի՞նչն է, որ մերժում է բանաստեղծը եւ փոխարէնը ի՞նչ է առաջադրում.
բ. «արդարութիւնը ստեղծել պէտք էր եւ ազատութիւնը մոլեգնաբար յափշտակել» շատ յայտնի տողերը ի՞նչ իմաստ ունեն.
4. Վարուժանի «Ձօն» բանաստեղծութիւնը՝
ա. որո՞նց է նուիրուած.
բ. «եղեգնեայ գրիչ»ը ի՞նչ է յիշեցնում կամ անցեալի ի՞նչ մեծութեան է յղում.
գ. ձեր կարծիքով, շեշտը ի՞նչ գաղափարի վրայ է.
5. Վարուժանի «Դիւցազնի մը սուրին» բանաստեղծութեան մէջ՝
ա. ո՞վ է հերոս ընկերը (ընդհանրական իմաստով).
բ. բանաստեղծը ի՞նչ իմաստով է Սուրը պաշտում.
գ. ի՞նչ է պատգամում ընկերոջը.
6. Ձեր մեկնաբանութիւնը եւ եզրակացութիւնը Սիամանթոյից եւ Վարուժանից կարդացած այս բանաստեղծութիւնների տեղի եւ դերի մասին:

Խմբային աշխատանք թիւ 2 , Սեմինար թիւ 4

Աւետիս Ահարոնեանը (1866-1948) «Ազատութեան ճանապարհին» պատմութեան եւ պատկերների ժողովածուի մէջ ամենապարզ ու հաղորդական լեզուով նկարագրել է հայ ժողովրդի տխուր, անիրաւուած իրավիճակը, թուրքի ու փուրդի պատնառած հալածանքն ու ջարդը եւ թշնամու դէմ ծառացող ու դժբախտ ժողովրդին պաշտպան կանգնող մի բուն հայ ֆիդայիների սխրանքները: Ահարոնեանի այս աշխատութիւնը ներշնչուած է հայ ազգային ազատագրական պայքարի իրական դրուագներից ու միտում է մտքեր պատրաստել եւ հերոսական պայքարում նոր սխրանքներ ներշնչել: Փորձէ՛ք գտնել այդ հատորը ու կարդալ «Էլ մի՛ աղօթիր» եւ «Խայր» դրուագները, կամ Սեմինարի նիւթից փաղած ձեր տպաւորութիւնները հիմք ունենալով պատասխանէ՛ք հետեւեալ հարցումներին: Ձեր պատասխանները ձեւակերպէ՛ք այնպէս, որ իրարու շաղկապուած մի շարադրութիւն ստացուի:

1. Ահարոնեանի ո՞ր աշխատութեան մասն են կազմում այս դրուագները, ե՞րբ են գրուած եւ որտե՞ղ են հրատարակուել առաջին անգամ.

2. Քուրդ բէկը ի՞նչ գործ ունէր Տէր Սարգսի գիւղում.

3. «Էլ մի՛ աղօթիր»ը ինչպէ՞ս կը վերլուծէիք. ո՞րն է պատգամը. գեղարուեստական ի՞նչ միջոցառումով է ձեւակերպուած եւ ինչպէ՞ս կարելի է ընդհանրացնել այն:

4. Խայ բառը ի՞նչ իմաստով է գործածուած.

5. Հակաազգիքը ինչպէ՞ս էին պատկերացնում գիւղացիները. նրանց կարծիքով, ի՞նչ էր հայի ճակատագիրը.

6. Ահարոնեանը ինչո՞ւ է մերժում ճակատագիրը եւ ի՞նչ միջոցով է կատարում դա.

7. Ձեր կարծիքով, «Խայր»ը գրելով, ի՞նչ նպատակ է հետապնդում Ահարոնեանը եւ ի՞նչ պատգամ է տալիս ընթերցողին.

8. մտայնութիւնների անկիւնադարձային փոփոխութեամբ ինչպէ՞ս պիտի փոխուէր հայ ազատագրական պայքարի հունը:

Խմբային աշխատանք թիւ 3, Սեմինար թիւ 4

Հայ յեղափոխական գործիչների յուշերի մէջ պատկերւում է տիպարը հայ ֆիդայիների ու յաւերժութեան յանձնւում նրանց կատարած սխրանքները: Այս Սեմինարի նիւթը որոշ տեղեկութիւններ է փոխանցում ֆիդայիների կեանքի ու գործի մասին: Կարդացէ՛ք դրանք (եթէ կարող էք, փորձէ՛ք գտնել նաեւ դրսի աղբիւրներ) եւ գրէ՛ք ձեր տպաւորութիւնները, ձեր պատկերացումը հայ ֆիդայու կերպարի: Գրէ՛ք նաեւ, թէ ձեր կարծիքով, ի՞նչ դեր ունեցաւ հայ ֆիդային եւ ի՞նչ տեղ ունեն ֆիդայական գործողութիւնները հայ ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ:

Խմբային աշխատանք թիւ 4, Սեմինար թիւ 4

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամենագոյտրիկ արտայայտութիւններից են յեղափոխական երգերը ընկերային-հաղափական գաղափարաբանութեամբ, հայրենասիրական բարձր գեղումներով եւ գերմարդկային նուիրումի ու զոհաբերութեան զգացումով յագեցած: Այս երգերը պարզ ու անպանդն լեզուով եւ շատ անգամ անյայտ հեղինակի գրած, երբեմն գեղագիտական արուեստի բոլոր նորմերից էլ զուրկ: Ահա այն գրականութիւնը, որ հայելին է պատմական մի կարեւոր շրջանի հաղափական-յեղափոխական իրադարձութիւնների, բայց մանաւանդ պարզ մարդու մտայնութեան, նրա հոգսերի, տառապանքի ու ձգտումների: Այս սեմինարի նիւթը բազմաթիւ յղումներ է կատարում այդ երգերին: Ուրեմն, ձեր հաղած գիտելիքը հիմք ունենալով, գրէ՛ք ձեր տպաւորութիւնները: Ինչպէ՞ս կը վերլուծէիք դրանք. ի՞նչ են արտայայտում այդ երգերը. լեզուային ու ոճային ի՞նչ յատկանիշ ունեն. եթէ խմբերի բաժանելու լինէիք այս երգերը, ի՞նչ խմբերի մէջ կը բաժանէիք դրանք. ձեր կարծիքով, դրանք իրենց ժամանակին ի՞նչ ազդեցութիւն են ունեցել. այսօր, երբ երգում ենք այդ երգերը, ի՞նչ զգացում է տիրում մեզ:

Այս հրահանգը, որ մի տեսակ եզրափակումն է սեմինարների շարքի, կարելի է կատարել գրաւոր կամ բանաւոր: Բանաւորի պարագայում, իւրաքանչիւր աշակերտ ելոյթ ունենալով ներկայացնում է իր ընկալածը «Գրականութեան Դերը Հայոց Ազգային Ազատագրական Պայքարում» նիւթի շուրջ: Ելոյթները պիտի սահմանափակուեն 1-2 ընդամենը տեւողութեան մէջ: Գրաւորի պարագայում, աշակերտներին 15 ընդամենը ժամանակ է տրուում գրի առնելու մտքերը. ապա՝ իւրաքանչիւր աշակերտ կարդում է գրածը:

Imprimé au / Printed in
Canada

Imprimerie ARAX Printing